
Tijdschrift van de
vereniging van docenten
in geschiedenis en
staatsinrichting
in Nederland (VGN)

KLEIO

25e jaargang nr. 2
maart 1984

Inhoud

De ondergang van het Romeinse rijk. Broedplaats voor theorievorming F.J. Meijer	1
De armoede van het historisme Ch.F.G. Lorenz	7
De identiteit van de geschiedenis W.J. van der Dussen	11
Vele visies, vele problemen; een Duits handboek E.M. Janssen Perio	13
Op zoek naar het Verleden. Een tussenbalans A.C.M. Peek	17
Op weg naar de Romeinen J.H. van der Werff	20
Stadsvolk is as loezen, ze raizen van aine zere kop noar ander F. Dijkstra, L. Boiten, M. van der Sman, T. Pauka	22
VGN-nieuws	25
Kroniek	26
Recensies	27
Nagekomen	31

Redactie

Drs. C. Bogaerts, *voorzitter*
Omloop-West 9, 3402 XM IJsselstein.
Tel. 03408-83576.
Drs. F.R. Kat, *secretaris*,
Jeudestraat 4, 4011 GL Zoelen.
Tel. 03448-1686.
Dr. A.J.L. van Hooff, Malden.
Dr. E.M. Janssen Perio, Rotterdam.
Drs. E. Jonker, Utrecht.
Drs. A.C.M. Peek, Werkhoven.
Mevr. Drs. J. Rijken, Amsterdam.
Mevr. T. Bogaerts-Stoopman, IJsselstein.

Het geheel of gedeeltelijk overnemen van artikelen is slechts toegestaan na schriftelijke goedkeuring van de redactie.

Adressen VGN

Algemeen Bestuur
Dr. N.J. Maarsen, *voorzitter*, Hazelaarstraat 38, 4131 AC Vianen. Tel. 03473-72749.
Drs. W.A. Kattenberg, *vice-voorzitter*, Aalsburg 2624, 6602 WG Wychen. Tel. 08894-14837.
W. Bouwman, *1e secretaris*, Kloosterstraat 47, 5708 GM Helmond. Tel. 04920-34709.
E. Boerhout, *2e secretaris*, Androsdreef 14, 3562 XA Utrecht. Tel. 030-617769.
Mevr. H. Mulkens-Harmeyer, *penningmeester*, Hoofdweg 116, 9484 TB Oudemolen (Dr.). Tel. 05923-424
Drs. C.G. van der Kooij, *sectie (1) Pedak/Basisonderwijs*, Schuitendiep 39A, 9711 RB Groningen. Tel. 050-128542.
F.M. Elkerbout, *sectie (2) Mavo/Lbo*, van Leeuwenhoeklaan 35, 5252 CA Vlijmen. Tel. 04108 - 67 95
T. van der Geugten, *sectie (3) Havo/Vwo*, Bruggestraat 22, 2314 BB Leiden. Tel. 071-413925.
R. van der Geest, *sectie (4) Tertiair Onderwijs*, Plantsoen 71, 2311 KJ Leiden. Tel. 071-125325.
Drs. C.A.M.J. Bogaerts, *redactie Kleio*, Omloop-West 9, 3402 XM IJsselstein (Utr.). Tel. 03408-83576.
Mevr. D. H. Verhagen, *Didaktiekcommissie*, Tiboel Siegenbeekstraat 28, 2313 HB Leiden. Tel. 071-122697
K.G. van Manen, *Onderwijsadviescommissie*, Beukenlaan 34, 3927 AK Renswoude. Tel. 08387-1661.

Correspondenten
Sectie (1) Pedak/Basisonderwijs
Drs. C.G. van der Kooij, Schuitendiep 39a, 9711 RB Groningen. Tel. 050-128542.
Sectie (2) Mavo/Lbo
S. Erich, Rysloane 15, 9283 XS Surhuizum, tel. 05123-1607
Sectie (3) Havo/Vwo
Mevr. drs. E. Karreman, Van Limburg Stirumstraat 13, 3581 VA Utrecht, tel. 030-514052
Sectie (4) Tertiair Onderwijs
Drs. J. Baalbergen, Sandbergstraat 8, 1391 EL Abcoude. Tel. 02946-3207
Didaktiekcommissie
H. van Duysen, Van Baerlestraat 65 IV, 1071 AR Amsterdam, tel. 020-799976
Onderwijsadviescommissie
H. Nolles, Karhulstraat 6, 7339 AE Ugchelen (Apeldoorn). Tel. 055 - 42 51 31
Commissie Volwassenenonderwijs
F. Thijssen, Potgieterstraat 32 bis, 3532 VS, Utrecht, tel. 030-948310

Coördinatiecommissie Nascholing
Mevr. Drs. Veldhuis-Meester, Emdaborg 14, 9751 SJ Haren (Gr.).
Tel. 050-346212

Administratie
Aangifte, adresverandering en opzegging schriftelijk meedelen aan: administratie VGN, Vreeswijkstraat 319, 2546 AJ Den Haag.
Aan nieuwe leden wordt verzocht aan te geven tot welke categorie van docenten men behoort.

Contributies
Leden van de VGN ontvangen Kleio kosteloos.
Voor 1984 bedragen de contributies:
1.docenten PA/PABO, Havo, Vwo en tertiair onderwijs f 90
2.docenten Mavo/Lbo f 65
3.buitengewone leden (zij die niet meer werkzaam zijn in het onderwijs) f 60
4.studenten (niet langer dan 5 jaar) f 60
Leden die minder dan 16 uur per week lesgeven kunnen in aanmerking komen voor een verminderde contributie. Hiertoe moet men jaarlijks voor 1 dec. een schriftelijk verzoek indienen bij de penningmeester, met vermelding van naam, adres, naam van de school en de categorie waartoe men behoort.

Abonnementen
Bij het VGN lidmaatschap hoort een abonnement op Kleio, het orgaan van de vereniging.
Niet-leden kunnen zich abonneren op Kleio, maar reglementair komen alleen diegenen in aanmerking voor een abonnement zonder lidmaatschap, die niet werkzaam zijn als leraar geschiedenis en staatsinrichting in enigerlei categorie van onderwijs in Nederland. Over uitzonderingen beslist het bestuur.
Abonnementsprijs Kleio (incl. porto) f 65

Losse nummers
Kleio (incl. porto) f 7.50
Kleio Didactica (incl. porto) f 7.50
De prijzen van het leerlingenmateriaal in Kleio Didactica variëren afhankelijk van het aantal pagina's, zie voor de prijzen p.31 van dit blad.
Het verschuldigde bedrag dient *tevorens* overgemaakt te worden op giro 128701 tnv. penningmeester VGN te Den Haag, onder vermelding van het gewenste nummer(s). De overmaking geldt als bestelling.

De ondergang van het Romeinse rijk. Broedplaats voor theorievorming

F.J. Meijer

In het hierna volgende artikel gaat Dr. F.J. Meijer in op de manieren waarop in de literatuur de ondergang van het Romeinse rijk verklaard wordt. Behalve werk van historici komt ook dat van natuurwetenschappers aan de orde.

De auteur is als wetenschappelijk hoofdmedewerker Oude Geschiedenis verbonden aan de Universiteit van Amsterdam.

1. De Goten plunderen Rome in 410 (19e eeuwse prent)

In de eerste en tweede eeuw n.Chr. strekte het Romeinse rijk zich uit van Zuid-Schotland tot Zuid-Egypte en van de Atlantische Oceaan tot de Eufraat. Eigenlijk is met de term *rijk* teveel gezegd. Het Romeinse rijk was geen eenheid, maar bestond uit een conglomeraat van volkeren en steden, alle met hun eigen culture-

le, economische en politieke normen en waarden. De Romeinse overheid diende zich aan deze realiteit aan te passen om dit onmetelijke gebied te kunnen besturen. Zij slaagde daarin wonderwel, onder meer door de lokale elites in het bestuur op te nemen. Dat neemt niet weg dat de dreiging van een desintegratie voortdurend

aanwezig bleef. In plaats van de vraag welke factoren verantwoordelijk waren voor de val van het rijk kan dan ook even goed de vraag aan de orde worden gesteld hoe het mogelijk was dat dit rijk zo lang is blijven bestaan.

Het is de uitnemende verdienste geweest van een man die ruim twee eeuwen geleden de ontmanteling van het Romeinse rijk vanuit historisch perspectief probeerde te verklaren, dat hij even uitvoerig aandacht heeft besteed aan de opbouw van het rijk als aan het verval ervan. Ik doel hier natuurlijk op Edward Gibbon, die op 15 oktober 1764, zittend tussen de ruïnes van het kapitaal en luisterend naar de door franciscaanse monniken ten gehore gebrachte vespers de idee opvatte zich te wijden aan de *Decline and Fall of the Roman empire*. Voor Gibbon was de ondergang van Rome een natuurlijk proces dat te verwachten was en waarvan men zich kan afvragen waarom het zo lang op zich heeft laten wachten. De tragedie van het Romeinse rijk was dat het als een gebouw ineenstortte onder zijn eigen gewicht.¹ Gibbons uitputtende en fraai gestileerde behandeling van de ondergang werd een classic, die velen de tragiek van het aftakelingsproces goed heeft doen beseffen.

Vanaf het moment dat Gibbons meesterwerk werd gepubliceerd konden andere geleerden er niet meer omheen. Dat wil natuurlijk niet zeggen dat ieder het eens was met zijn uitgangspunten en ideeën. Men behoeft er de artikelenbundels waarin verklaringen van zeer uiteenlopende aard bijeengebracht zijn, maar op na te lezen om te zien dat Gibbons denkbeelden nog maar door weinigen in hun geheel worden aanvaard. Een alom geaccepteerde theorie is er echter nog niet voor in de plaats gekomen, hetgeen niet verwonderlijk is gezien de complexiteit van de problematiek. Wel zijn er zekere trends bespeurbaar en zijn bepaalde benaderingswijzen overreedend gebleven, die in beschouwingen telkenmale opnieuw ten tonele worden gevoerd. Daarnaast zijn er ook visies ontwikkeld, met name in niet-historische kring, die vanwege hun opvallende aanpak in de publiciteitsmedia uitvoerig ter sprake zijn gebracht, maar in de historische vakwereld veel minder stof deden opwaaien. In dit artikel wil ik ingaan op enkele van de meest gangbare door historici opgestelde theorieën en op enkele vanuit de natuurwetenschappen geconcipeerde verklaringen die de ondergang van het Romeinse rijk vanuit een geheel ander perspectief belichten.

Historische verklaringen

Alvorens in te gaan op de theorieën is het

goed een globale afbakening te geven van wat ik onder 'de ondergang van het Romeinse rijk' versta. Kort gezegd komt mijn uitgangspunt erop neer dat de val van Rome de geleidelijke desintegratie inhoudt van het Romeinse rijk in Italië, de landen van West-Europa en Noord-Afrika. Dit aftakelingsproces leidde in het westen tot de opkomst van de Germaanse staten en tot de omvorming van het oostelijk rijkdeel in het Byzantijns imperium dat nog een millennium zou blijven bestaan. De desintegratie vond grotendeels plaats in de vijfde eeuw, maar al vanaf de derde eeuw waren factoren voor dit proces aanwijsbaar.

De tekenen van verval in de derde eeuw werden zeer duidelijk onderkend door M. Rostovtzeff, een Russische balling die in 1918 zijn vaderland verliet en in Oxford zijn boek *The Social and Economic History of the Roman Empire* schreef, waarin de sporen van zijn eigen verleden onmiskenbaar aanwezig zijn.

Hoewel Rostovtzeff zelf er niet met zoveel woorden op ingaat, is in zijn boek een parallel zichtbaar tussen de ondergang van het Tsaristische Rusland door toedoen van de Bolsjewisten die het hadden gemunt op de bourgeoisie, en het einde van het Romeinse rijk. De bolsjewisten van de oudheid zijn de boeren-soldaten van de derde eeuw en hun doelwit vormde de gegoede burgerij van de Grieks-Romeinse steden die hen de toegang tot hun cultuur had onzegd.² De steden bleken onmachtig de integratie van de te hoop gelopen boeren te begeleiden. Het gevolg was een ernstige crisis die zich uitte in vele conflicten.

Of deze noodlottige confrontatie te vermijden was geweest, is volgens Rostovtzeff zelf uiterst dubieus; op de laatste bladzijde van zijn boek geeft hij de moderne lezer twee lessen mee. De eerste is dat iedere beschaving, gelijk de Romeinse, ten gronde zal gaan wanneer de civilisatie beperkt blijft tot één klasse. Aan de andere kant stelt hij dat pogingen om het proletariaat naar een hoger niveau te tillen hun uitwerking zullen missen omdat de deelname van de onderste lagen van de bevolking aan een hogere beschaving onherroepelijk moet leiden tot een verlaging van het niveau van die beschaving.³

Rostovtzeffs theorie riep reacties op. Vele klommen in de pen om zijn uitgesproken mening te weerleggen dan wel af te zwakken. Men gaf Rostovtzeff toe dat de geringe aanpassing van de primitieve boeren-soldaten aan de hoger gestelde normen van de gevestigde bourgeoisie in vele delen van het rijk inderdaad heeft bijgedragen tot de ontwrichting van de culturele ver-

worvenheden. Maar tegelijk werd opgemerkt dat de druk van de boeren-soldaten niet in het minst zijn oorzaak vond in de macht die de soldaten uitoefenden. Geen macht, gebaseerd op grote militaire successen, maar macht ontleend aan een onmacht om de dreiging van buiten de rijksgrenzen een halt toe te roepen.

De paradoxale situatie deed zich voor dat de onmacht om de Germaanse horden buiten het rijk te houden een grotere macht van de soldaten opriep. Zij dwongen privileges af, en de angst voor de barbaarse massa's maakte de overheid ontvankelijk voor de eisen van de militairen, al realiseerde men zich dat als gevolg van de toegeeflijkheid aan de aanspraken van de soldaten de financiële situatie van het rijk werd uitgehold. Voorkomen kon men de invasies niet. Met grote regelmaat braken groepen Germaanse indringers door de grensverdediging heen en namen bezit van delen van het rijk.

De Franse geleerde A. Piganiol was onduidelijk in zijn constatering dat de Germaanse invasies verantwoordelijk waren voor de ondergang van het rijk. Hij besluit zijn boek *L'empire chretien* met de woorden: *'La civilisation romaine n'est pas morte de sa belle mort. Elle a été assassinée.'*⁴

Piganiols opvatting over de ondergang van het Romeinse rijk kan in zijn totaliteit moeilijk worden weerlegd. De elkaar opvolgende invallen van Germaanse troepen zijn daarvoor te talrijk geweest. Wel kan naar aanleiding van Piganiols uitgesproken mening de vraag worden gesteld of het 'vermoorde rijk' nog wel het imperium was van weleer. Was Rome nog dezelfde staat als het in de tweede eeuw door de Griek Aelius Aristides bezongen middelpunt van een wereldrijk? Was de Romeinse beschaving in de 5e eeuw nog identiek aan de civilisatie van het (post-)augusteïsche tijdvak?

Het antwoord moet ontkennend zijn. Reeds voordat de invallers zich meester maakten van het rijk was de infrastructuur veranderd, in het westen sterker dan in het verstedelijkte oosten. Verantwoordelijk daarvoor waren voor een belangrijk deel de belastingen die geheven werden om de militaire voorzieningen en het groeiende ambtenarenapparaat te bekostigen. Vele (pacht)boeren konden aan hun belastingverplichtingen niet meer voldoen en vestigden zich in de steden, waar zij tot een van de elite afhankelijk proletariaat werden gereduceerd.

Maar niet alleen de boeren werden van de belastingdruk de dupe. De Engelse geleerde A.H.M. Jones heeft in zijn boek *The Later Roman Empire* de gevolgen van de

neergang op een rij gezet: boeren die hun landerijen verlieten, tallozen die aan de rand van of onder het bestaansminimum leefden, slechte voedselomstandigheden door een te lage produktie en te hoge prijzen, een afnemend bevolkingsaantal dat voor de grensverdeling weer noodlottige consequenties had en een bestuurlijke elite die de problemen niet de baas kon.⁵ Kortom, een negatieve ontwikkeling die het *imperium Romanum* in de late oudheid een deerniswekkende aanblik moet hebben gegeven. De tegenstelling tussen arm en rijk, die altijd al groot was geweest, bereikte nu een hoogtepunt.

Bovengenoemde factoren zijn in de moderne publicaties over de ondergang van Rome terug te vinden, waarbij het van de opsteller van de theorie afhangt welke als de meest dominante factor wordt aange merkt.

Maar behalve bovengenoemde worden ook andere factoren onder de aandacht gebracht: de te grote absorptie door de Romeinse elite van de civilisatie van de Griekse stadstaten, de afwezigheid van een nationaal élan, de vermindering van het aantal soldaten na keizer Augustus, een tekort aan moderne vormen van nijverheid, het vigerende slavensysteem en de invloed van het Christendom; zij zijn alle wel eens opgevoerd om de ondergang van Rome te verklaren.

Klimatologische verklaring

Van tijd tot tijd verschijnen er in de publiciteitsmedia berichten dat vanuit de natuurwetenschappen een verklaring kan worden gegeven voor bepaalde historische verschijnselen. Niet altijd zijn de historici even gelukkig met de aangereikte theorieën. Niet uit broodnijd omdat de natuurwetenschappers zich op hun terrein hebben begeven, maar vanwege het gemak waarmee sommige geleerden, met voorbijgaan aan historische argumenten, vanuit hun eigen specialisme een eenzijdige verklaring presenteren. De ondergang van het Romeinse rijk behoort tot de fenomenen die rijkelijk de aandacht van de bèta-wetenschappers hebben getrokken.

Een goed voorbeeld van een spectaculaire, maar wel eenzijdige benadering is de door E. Huntington ontwikkelde theorie dat het Romeinse rijk ten onder is gegaan aan zeer langdurige droogteperiodes.⁶ Het is niet verwonderlijk dat deze visie door historici met grote skepsis werd ontvangen. Die terughoudendheid heeft alles te maken met de geringe kennis van de wetenschap van waaruit Huntington zijn theorie formuleerde, de klimatologie. Maar

behalve door gebrek aan kennis wordt de argwaan gevoed door het gemak waarmee deze natuurwetenschappelijke onderzoeker zijn denkbeelden propageerde onder de uitdagende titel *'Climatic change and agricultural exhaustion as elements in the fall of Rome'*.

Zijn betoog heeft een sterk speculatief karakter. Het is immers nauwelijks mogelijk om voor een tijd waarin systematische watermetingen ontbraken, zulke vergaande uitspraken te doen als die welke Huntington ons laat horen. Hij is van oordeel dat cycli van perioden met veel en met weinig regenval verantwoordelijk waren

voor de opkomst en ondergang van Rome. Zo beweert hij dat er vanaf de vierde tot de zesde eeuw een enorme terugval in de regenhoeveelheden moet zijn geweest, die een uitputting van het beschikbare landbouwareaal heeft teweeggebracht, wat onherroepelijk gevolgen had voor de voedselvoorziening.

Opvallende bijzonderheid in Huntingtons betoog is dat de laatste helft van de 2e eeuw en de eerste helft van de derde eeuw klimatologisch gezien gunstig waren, terwijl juist die tijd door vele oud-historici wordt beschouwd als de periode waarin het verval inzette.

2. De Romeinse troepen verlaten Brittannië in 410 (19e eeuwse prent)

Toen Huntington zijn ideeën op schrift stelde in 1917, meende hij dat er nog veel onderzoek op dit terrein moest worden verricht. Dat is nauwelijks gebeurd. Van een vruchtbare samenwerking tussen klimatologen en historici is weinig terecht gekomen. Dat is jammer, omdat in kringen van historici de gedachte steeds meer veld wint dat uitputting van de bodem een van de belangrijkste oorzaken is geweest van de onmiskenbare produktieverlaging en het in ongerede raken van de voedselvoorziening.⁷

Besmettelijke ziekten als verklaringsgrond

De hoge streftecijfers in de late oudheid hebben de interesse gewekt van medici die de slechte sanitaire voorzieningen en het eenzijdige, vitamine-arme menu van het doorsnee-volk met reden beschouwen als een goede voedingsbodem voor zeer uiteenlopende ziekten. Vooral besmettelijke ziekten die zich ontwikkelden tot epidemieën hebben zich in hun belangstelling mogen verheugen.⁸ Over de betekenis die deze epidemieën hebben gehad voor de ondergang van het Romeinse rijk wordt zowel in medische als in historische kring wisselend gedacht. Sommigen zijn geneigd epidemieën te zien als de oorzaak waaraan Rome ten onder is gegaan, anderen als een van de oorzaken en weer anderen als verschijnselen die slechts een zeer tijdelijke invloed hebben gehad.⁹ Vooral de *pestis Antoniniana*, de pokkenepidemie die rond 166 door Romeinse soldaten uit Mesopotamië werd meegenomen en zich in de volgende jaren over een groot deel van het rijk verspreidde, heeft de meningen verdeeld. Een deel van de onderzoekers, zowel historici als medici, houdt zich nauwgezet aan de door de literaire bronnen gegeven informatie en benadrukt de ernst van de ontstane situatie. Mededelingen als van de schrijver(s) van de *Historia Augusta*, dat keizer Marcus Aurelius slaven, gladiatoren en zelfs rovers moest recruteren ter vervanging van de vele duizenden gevallen soldaten¹⁰ en dat deze filosofisch ingestelde vorst op zijn sterfbed zou hebben geroepen: 'waarom treurt u om mij en denkt u niet aan de pestilentie en de dood die ons aller lot is'¹¹, worden letterlijk opgevat.

Voor de historicus A. Boak zijn de gevolgen van de epidemie van 166 zo zwaarwegend, dat hij in zijn boek *Manpower shortage and the fall of the Roman empire in the west* de bevolkingsteruggang in het rijk al aan het einde van de tweede eeuw laat beginnen.¹² Anderen zien de door de oude schrijvers geboden informatie als het

resultaat van de opgang makende gewoonte in schrijverskringen om de zaken erger voor te stellen dan ze waren.¹³ Zij accepteren dat de *pestis Antoniniana* en de rond 250 uit Ethiopië overgebrachte mazelenepidemie ingrijpende verliezen aan mensenlevens opleverden, maar ontkennen dat deze epidemieën een zo massale ontvolking tot gevolg hebben gehad dat het rijk eraan ten gronde is gegaan. Vergelijkingen met de 'zwarte dood', die in de 14e eeuw in Europa een onnoemelijk aantal slachtoffers maakte, achten zij uit den boze. In zo'n geval zouden de bronnen een heel wat alarmerender beeld hebben geschilderd dan nu het geval is.

Loodvergiftiging

Als er één verklaringsgrond is die door historici met zeer gemengde gevoelens is ontvangen, dan is het wel de theorie dat loodvergiftiging verantwoordelijk is geweest voor de ondergang van het Romeinse rijk.

Zeer vele boeken en artikelenbundels over de ondergangsproblematiek maken er zelfs niet eens melding van. Dat heeft medici en biochemici er niet van weerhouden om deze visie hardnekkig te blijven presenteren. Al in 1909 schreef R. Robert dat loodvergiftiging zijn intrede deed toen de Romeinen de Griekse keuken introduceerden en ter verhoging van smaak en houdbaarheid van spijzen en wijnen stoffen toevoegden, waarin lood voorkwam.¹⁴

In 1965 legde S. Gilfillan in zijn artikel met de voor zichzelf sprekende titel 'Lead poisoning and the fall of Rome' een directe relatie tussen loodvergiftiging en de ondergang van Rome. Het gewone volk liep het risico van loodtoxicatie omdat het drinkwater door de loden buizen van de aquaducten was vergiftigd, de Romeinse elite zou door het toxische effect van de in de vele exclusieve voedselprodukten aanwezige looddeeltjes zo zeer verzwakt zijn dat een toenemende onmacht om kinderen voort te brengen, zichtbaar werd.¹⁵

Gilfillans theorie werd zeer onlangs, in maart '83, weer opgerakeld en van een nadere uitwerking voorzien door de Canadese geleerde J. Nriagu. In het gezaghebbende Engelse medische tijdschrift *The New England Journal of Medicine* spreekt hij als zijn mening uit dat jicht als gevolg van loodvergiftiging de Romeinse elite ten gronde richtte. Het dient te worden gezegd dat ondanks de twijfels die het lezen van een suggestieve titel als 'Saturnine gout (loodvergiftigingsjicht) among Roman aristocrats. Did lead-poisoning

contribute to the fall of the empire?' oproept, men het betoog niet kan negeren.

Nriagu werkt zijn stelling gedetailleerd uit en gaat vergelijkingen met de toestand in Engeland in de 18e en 19e eeuw, waarover meer gegevens voorhanden zijn, niet uit de weg. Zowel voor het Romeinse rijk als voor Engeland constateert hij een geweldige wijnconsumptie van de elite. Alleen al in 1825 importeerden de Engelsen meer dan 2 miljoen liter port.

Voor Rome ontbreken dergelijke houvast biedende getallen, maar wanneer we ons realiseren dat in de eerste eeuw n.Chr. Plinius in zijn *Naturalis Historia* schrijft dat de Romeinen 185 verschillende wijnsoorten kenden en meer dan 400 variëteiten daarop, dan is het niet moeilijk vast te stellen dat de Romeinse aristocraten even grote wijn drinkers waren als hun standgenoten in Engeland.¹⁶

Hoeveel wijn de Romeinse elite per dag dronk is moeilijk te achterhalen, maar Nriagu meent dat per persoon per dag 1 tot 5 l. wijn werd geconsumeerd. Nu is een dergelijke hoeveelheid op zichzelf al voldoende om de gebruiker in een permanente toestand van handelingsonbekwaamheid te dompelen en elk bestuur geruisloos aan zijn einde te helpen, maar daar gaat het Nriagu niet om. Van groter belang acht hij de aanwezigheid looddelen die, mits in grote hoeveelheden toegediend, voor een chronische vergiftiging zorgen.

Nu staat het onomstotelijk vast dat lood in de diverse wijnsoorten rijkelijk aanwezig was. De Romeinse elite nam namelijk geen genoegen met 'gewone' wijnen. Alvorens de wijn ter consumptie werd aangeboden had hij verschillende behandelingen ondergaan. Vooral het gebruik van een soort gekookte vruchtensap ter verkrijging van kleur, zachtheid en bouquet leverde een sterke verhoging van het loodgehalte op. De vergiftiging ontstond omdat de siroop - al naar gelang de mate van bereiding werd deze *sapa*, *defrutum*, *hepsema* of *car(o)enum* genoemd - gekookt werd in loden potten. De loodconcentratie in de siroop kon variëren van 240 - 1000 mg. per liter.¹⁷ Een theelepel siroop was meer dan voldoende om een chronische loodvergiftiging te veroorzaken. Toevoeging van deze siroop verhoogde de loodconcentratie in de wijn tot 300 mg. per liter. Wanneer wordt uitgegaan van een door de wereldgezondheidszorg in 1977 aangehouden maximum van 45 mg. per dag, dan is het evident dat de Romeinse aristocraat bij een dagelijks gebruik van 2 liter en een algemeen geaccepteerde loodabsorptiefactor van 0,3 ongeveer 180 mg. (600 × 0,3) lood per dag consumeerde.¹⁸ De gevolgen waren niet mis.

Veduta di Campo Vaccino

3. Piranesi (1720-1778), Forum Romanum (toendertijd: de koekamp)

Gilfillan wees al op een groeiende steriliteit als gevolg van loodtoxicatie, Nriagu is van oordeel dat een groot deel van de elite loodvergiftigingsjicht kreeg, een ernstige ziekte die geestelijke en lichamelijke afwijkingen veroorzaakt. Een opvallende bijzonderheid is dat Nriagu's theorie lijkt te worden bevestigd door skeletvondsten in Herculaneum en in Corinium Dubunorum (Cirencester in Engeland). De skeletten van overledenen van hoge afkomst vertoonden in meerderheid sporen van vergevorderde jicht.

Helaas wordt niet vermeld of die jicht rechtstreeks veroorzaakt werd door loodvergiftiging. De kans daarop is echter niet gering. De Engelse arts Musgrave legde al in 1723 de relatie tussen loodvergiftiging en jicht, en het heeft er alle schijn van dat ook de Romeinen de samenhang onderkenden. De stoische filosoof Musonius

Rufus (30-100) schreef althans: *'De meesters zijn zwakker, ongezonder en minder in staat inspanningen te verdragen dan hun slaven; boeren zijn sterker dan stedelingen; zij die eenvoudig eten zijn sterker dan zij die zich voeden met lekkernijen; de laatstgenoemden leven ook korter. Niemand is meer behept met jicht, waterzucht en kolieken dan degenen die eenvoudig voedsel versmaden en zich alleen voeden met lekkernijen.'*¹⁹

Conclusie

Wat hebben Nriagu's opvattingen en de redeneringen die met klimatologische, medische, natuurkundige of biologische argumenten een verklaringen trachten te geven voor de ondergang van het Romeinse rijk, voor geldigheidswaarde? Hoe zwaarwegend de in stelling gebrachte

argumenten ook zijn, niet ontkend kan worden dat op zeker moment in de redenering een drempel kunstmatig wordt overschreden.

Niemand zal ontkennen dat langdurige droogten een desastreuze uitwerking hebben op samenlevingen die grotendeels op de landbouw zijn aangewezen. Maar daarmee is niet gezegd dat enkele opeenvolgende misoogsten leiden tot de val van de centrale regering die ten tijde van die calamiteiten aan het bewind is. Voor het Romeinse rijk is aantoonbaar dat de ontwrichting geen kort, enkele decennia durend, proces is geweest. Wanneer er eventuele klimatologische deviaties van zeer langdurige aard waren geweest, was daarvan in de bronnen zeker meer doorgedrongen dan de spaarzame vermeldingen van grote droogten of extreme regenval. Voor de loodvergiftigingstheorie liggen de

zaken in zoverre anders dat hier juist op de langdurigheid van het proces de nadruk wordt gelegd. De gevolgen van de loodvergiftiging uiteten zich vanaf het moment dat de elite zich te buiten ging aan bovenmatig drankgebruik en ziekteverschijnselen gingen vertonen.

Dat moge waar zijn, maar daarmee kan natuurlijk niet aangetoond worden dat de lichamelijke en geestelijke verzwakking van de bestuurlijke elite een doorslaggevende rol heeft gespeeld in de ondergang van het Romeinse rijk. Net zo min als een pessimist over de moderne westerse beschaving kan beweren dat deze tenonder zal gaan als rechtstreeks gevolg van het lood en andere metalen waarvan de vergiftigingen op verschillende manieren ons lichaam bereiken. En nog nooit heb ik de stelling horen verkondigen dat de westerse wereld zal bezwijken onder de rookgevoonten van zijn burgers.

Betekent dat nu dat de theorieën van de natuurwetenschappers naar het rijk der fabelen verwezen moet worden? Nee. Voor een beredeneerde, algehele afwijzing ontbreken de juiste argumenten. Het bovenstaande is bedoeld om een al te groot enthousiasme voor nieuwe, op het eerste gezicht spectaculaire, theorieën te temperen.

Het is mijn overtuiging dat de op zichzelf waardevolle gegevens te zeer gepresenteerd worden als doorslaggevende feiten. Loodvergiftiging, langdurige ziekten en klimatologische veranderingen zullen in bepaalde situaties in bepaalde rijkdelen een rol gespeeld hebben, maar het gaat te ver om telkenmale één argument zo naar voren te halen dat de ondergang van het Romeinse rijk er door kan worden verklaard. Wat dat betreft is er geen verschil met de door historici opgestelde theorieën met monocausale verklaringen. Het Romeinse rijk viel niet *alleen* door de inval van de barbaren of door conflicten tussen bourgeoisie en soldaten of door te hoge belastingen of door een corrupt ambtenarenapparaat. Een samenspel van deze factoren was voor de ondergang verantwoordelijk. De door de bèta-wetenschappers aangedragen verklaringen dienen in het totale onderzoek te worden betrokken. Zij laten nog eens ten overvloede zien hoe ingewikkeld de problematiek van de ondergang is.

Literatuur

De literatuur over de ondergang van het Romeinse rijk is zeer omvangrijk. Hieronder volgen enkele van de belangrijkste titels. Zij bieden verwijzingen naar meer gespecialiseerde boeken en artikelen.

E. Gibbon, *Decline and fall of the Roman empire*, London 1776-1778. Zeer vele malen herdrukt. De meest gebruikte uitgave is de door J.B. Bury verzorgde.

M. Roztovtzeff, *Social and economic history of the Roman empire*, Oxford 1957².

A. Piganiol, *L'empire chretien*, Parijs 1947.

A.E.R. Boak, *Manpower shortage and the fall of the Roman empire in the west*, Ann Arbor 1955.

A.H.M. Jones, *The decline of the ancient world*, London 1966. *The later Roman empire*, Oxford 1964.

F.W. Walbank, *The awful revolution. The decline of the Roman empire in the west*, Liverpool 1969.

Een voortreffelijke beschouwing over de uiteenlopende visies op de ondergang geeft M.A. Wes, 'Geschiedenis en late oudheid: van Roztovtzeff tot Jones'. In: *TVG* 82 (1969), 453-468.

Korte maar karakteristieke passages van diverse auteurs zijn verzameld door M. Chambers, *The fall of Rome; can it be explained?* New York 1963 en door D. Kagan, *Decline and fall of the Roman empire*, Boston 1962. Uitvoeriger stukken zijn gebundeld in K. Christ, *Der Untergang des römischen Reiches*, Darmstadt 1970.

Het klimatologische artikel van E. Huntington, 'Climatic change and agricultural exhaustion as elements in the fall of Rome', is te vinden in *Quarterly Journal of Economics* 31 (1917), 173 ev.

Alle literatuur over loodvergiftiging en de ondergang van het rijk wordt gegeven door J.O. Nriagu, 'Saturnine gout among Roman aristocrats. Did lead poisoning contribute to the fall of the empire?' *The New England Journal of Medicine* 1983, 660 ev.

Noten

1. Gibbon, *o.c.*, IV (ed. Bury), 161; appendix na ch. 38.
2. cf. Wes, *o.c.*, 454.
3. Roztovtzeff, *o.c.*, 541.
4. Piganiol *o.c.*, 422.
5. Jones, *Later Roman empire*, II 1040 ev.
6. Huntington, *o.c.*, 173 ev.
7. cf. Jones, *o.c.*, 816-817.
8. Zie voor een beschouwing over pestilenties in de Oudheid H.F.J. Horstmanshoff, 'Epidemieën in de antieke wereld'. *Hermeneus* 51 (1979), 58-80.
9. Zie voor verdere verwijzingen M. Cary - H.H. Scullard, *A history of Rome*, New York 1975³, 551-556, spec. 552.
10. Hist. Aug., *Vita Marci* 21, 6-7.
11. Hist. Aug., *Vita Marci* 28, 4.
12. Boak, *o.c.*, 19: 'I am persuaded that the decline in population and a related shortage of manpower had already become noticeable at the accession of Septimus Severus in 193'.
13. cf. Horstmanshoff, *o.c.*, 65; zie ook M.I. Finley, recensie van Boak, *Manpower shortage and the fall of the Roman empire in the West* in *JRS* 48 (1958), 156-164.
14. R. Robert, 'Chronische Bleivergiftigung im Klassischen Altertum', in: P. Diergart (ed), *Beiträge aus der Geschichte der Chemie*, Leipzig 1909, 103-119.
15. S.C. Gilfillan, 'Lead poisoning and the fall of Rome', *Journ. Occup. Med.* 1965, 53-60.
16. Plin. *Nat. Hist.*, 14, 29.
17. Nriagu, *o.c.*, 661.
18. WHO-task group on environmental health criteria for lead. Environmental health criteria 3-lead, Genève 1977.
19. Musonius Rufus in: D. Humelberg, *Apician morsels*, London 1829, 39.

De armoede van het historisme

'Was der Soziologie eigentümlich ist, möchte sich dahin bestimmen lassen, dass man ungestraft, ja des Beifalls der Ehrwürdigen gewiss, auf sie schimpfen darf.'

(F. Tönnies (socioloog) in een reactie op G. von Below (historicus), 1920.)

Een laatste aflevering van 'Het vak ter discussie'. De reactie van Chr. Lorenz op van der Dussens artikel (Kleio 8/83) over de verschillen tussen geschiedenis en sociologie en het belang van het schoolvak geschiedenis. Van der Dussens weerwoord vindt U er direct achter.

Bestudering van de primaire bronnen, oog voor de nuances, gevoel voor het detail en aandacht voor de context zijn een aantal onvolprezen professionele waarden, die iedere historicus met de paplepel krijgt ingegoten. Doorgaans zijn de producten van de historici hieraan ook goed herkenbaar. Het is des te opvallender wanneer we uiteenzettingen van historici tegenkomen, waarin deze waarden plotsklaps 'vergeten' zijn.

Helaas blijkt dat nogal eens het geval te zijn zodra verdedigers van het historisme zich over de sociale wetenschappen uitspreken en over de relatie tussen deze wetenschappen en de geschiedenis. Een duidelijk voorbeeld hiervan levert de Nijmeegse geschiedtheoreticus W.J. Van der Dussen, die onlangs in dit blad de geschiedenis als schoolvak tegen vermeende aanvallen van mijn zijde in bescherming heeft genomen. Dit is op een dusdanige manier gebeurd, dat ik niet om een – helaas verlate – reactie heen kan.

Omdat zijn artikel model kan staan voor een groter aantal soortgelijke verhandelingen van historisten (F.R. Ankersmit b.v. kon zich er volledig mee identificeren) is mijn reactie tegelijkertijd een meer algemeen betoog over de armoede van het historisme.¹

Ch.F.G. Lorenz

Theoretische geschiedenis versus theorie van de geschiedenis?

Het eerste struikelblok in Van der Dussen's betoog vormt de bepaling van het begrip 'theoretische geschiedenis'. Deze door Romein gelanceerde term is zijns inziens 'uiterst confuus' en zou de diepere bedoeling verbergen om de filosofie van de geschiedenis buiten de deur te zetten en zo de reflexie op de relatie tussen de geschiedenis en de sociale wetenschappen tot enige legitieme theoretische activiteit te verheffen (p. 18). Ook ik zou mij onmiskennbaar in deze richting hebben uitgelaten (p. 22, noot 5).

Eerlijk gezegd begrijp ik niet waar Van der Dussen dit idee vandaan heeft gehaald. Niet alleen heb ik in dit verband alleen een grapje gemaakt door de filosofie van de geschiedenis met 'hersengymnastiek' te vergelijken (een vorm van zelfspot, als het ware), maar ook Romein heeft bij mijn weten over dit onderwerp niets angstaanjagends te berde gebracht. Hij heeft alleen gepoogd om de theoretische geschiedenis scherp van de *speculatieve* geschiedfilosofie af te grenzen, omdat deze doorgaans los van elke praktische geschiedschrijving staat. Als object van de theoretische geschiedenis noemde hij 'al die methodische problemen, die de praktijk van de geschiedschrijvers stelt of toch zou stellen, indien hun linkerhershelft wist wat de rechter deed'.² Het object van de theoretische geschiedenis omvat met andere woorden het object van de 'kritische' ofwel 'analytische' filosofie van de geschiedenis. Hier een fixatie op de sociale wetenschappen en een 'anti-filosofische' tendens in te willen lezen berust dus eenvoudig op een onzorgvuldige lezing en een 'misverstand'.

Geschiedenis en de andere sociale wetenschappen

De belangrijkste steen des aanstoots voor Van der Dussen is mijn bepaling van de aard van de sociale wetenschappen en de daarop gebaseerde conclusies t.a.v. de relatie tussen geschiedenis en sociologie. Zijn kritiek laat zich in 4 punten samenvatten:

- 1) ik vereng de sociale wetenschappen tot de sociologie en dat is ontoelaatbaar
- 2) het door mij geschetste beeld van de

sociologie deugt niet

3) derhalve is dezelfde kwalificatie van toepassing op mijn schets van de relatie tussen geschiedenis en sociologie

4) een gezond wantrouwen tegen de sociale wetenschappen blijft derhalve op zijn plaats.

Laten we eens kijken, hoe het met deze kritiek gesteld is.

Sociologie en geschiedenis (1)

Van der Dussen constateert om te beginnen dat ik mijn verhandeling over de sociale wetenschappen beperk tot de sociologie. Waarom ik dit doe heb ik in een ander, door Van der Dussen geraadpleegd artikel, uiteengezet: 'Deze keuze maak ik omdat ik van de sociale wetenschappen met deze wetenschap toevallig het meest vertrouwd ben en omdat deze wetenschap alleen al zoveel "richtingen" kent, dat het moeilijk is om binnen één van de andere sociale wetenschappen een "richting" op te sporen, die geen equivalent heeft binnen de sociologie.'³ Ik ben het n.l. met Van der Dussen eens wanneer hij stelt dat vragen naar 'de' geschiedenis en 'de' sociale wetenschappen 'weinig vruchtbaar' zijn en alleen tot 'oeverloos getheoretiseer' leiden (p. 19). Ik volg hier dus alleen zijn eigen advies op (consequenter dan hij zelf, zoals we verderop nog zullen zien), zij het dat *mij* dit niet in dank wordt afgenomen.

Vervolgens haalt hij de retorica van stal om 'de schijn van een zekere plausibiliteit', die mijn betoog kenmerkt, bliksemsnel de wereld uit te helpen. Thucydides tot en met Geyl worden voor deze retorische vingeroefening tot 'socioloog' omgedoopt om de belachelijke consequenties van mijn vermeende argumentatie te demonstreren. Zelfs de wet op het onderwijs, die de geschiedenis toch overduidelijk voor *historici* reserveert, wordt erbij gesleept. 'Hoe zullen we het nou hebben?' vraagt Van der Dussen zich bij zoveel onbegrip mijnerzijds voor deze evidente feiten af (p. 19).

Ja, hoe zullen we het nou hebben? Alweer had een *beter lezing* van mijn artikelen Van der Dussen kunnen leren, dat ik niets van dien aard beweerd heb. Ik heb alleen betoogd – met voldoende bronvermeldingen, zou ik denken – dat de geschiedenis

en de sociologie hetzelfde *object* bestuderen en dezelfde *methoden* hanteren en derhalve 'au fond' 'een gemeenschappelijke onderneming' vormen, zodat 'in principe niets een volledige integratie in de weg staat' (p. 19). In *principe* convergeren ze niet alleen, maar vallen ze samen, heb ik met vele andere sociologen en historici gesteld. In de praktijk heb ik geenszins verschillen tussen sociologen en historici geloochend – ik heb zelf op de verschillende houdingen t.a.v. het generaliseren gewezen. Ik heb alleen argumenten aangevoerd waarom deze in de praktijk gegroeide verschillen niet principieel, d.w.z. niet wetenschapsfilosofisch gefundeerd en gelegitimeerd kunnen worden (p. 18-19).⁴ In plaats van op mijn argumenten in te gaan en hun eventuele onjuistheid aan te tonen neemt Van der Dussen zijn toevlucht tot het stellen van enige retorische vragen, die de discussie kennelijk moeten vervangen. Ja, hoe zullen we het nou hebben, vraag ik mij dan op mijn beurt af.

De geschiedenis van de sociologie

Van der Dussen kan evenmin geharmerd raken van het beeld, dat ik van de sociologie zelf geschetst heb. Dit beeld is wellicht 'plausibel', maar bij nadere inspectie ondeugdelijk: 'Ondanks Lorenz bewering van het tegendeel gaat het hierbij weldegelijk om een positivistisch, d.w.z. natuurwetenschappelijk georiënteerd wetenschapsmodel'. Een citaat uit Bertels' dissertatie moet zijn gelijk op dit punt onderstrepen (p. 19). Zijn argumentatiwijze is ook hier een nadere inspectie waard.

Om te beginnen waarschuwt Van der Dussen de lezer dat mijn beeld 'een ernstige vertekening van de sociaalwetenschappelijke werkelijkheid' belichaamt. Mijn beroep op Weber snijdt geen hout omdat deze geenszins de 'hoofdstroom van de sociologie' vertegenwoordigt. 'Het kan in dit verband geen kwaad het historisch bewustzijn eens op te frissen', stelt hij daarna voor, en belandt vervolgens bij 3 sociologen (Comte, Marx en Durkheim), aan de hand van wie hij duidelijk probeert te maken dat ik de argeloze lezer maar wat op de mouw heb gespeld. Comte, Durkheim en Marx zochten immers wel degelijk naar 'wetten'. De sociologie was en is dus weldegelijk 'positivistisch', q.e.d. (p. 19).

De op dit punt door Van der Dussen gevolgde werkwijze is onthullend en illustreert goed, wat ik over het 'plotselinge vergeten' van de professionele waarden van de historicus gesteld heb. Daarom zal ik er en détail op in gaan.

Om te beginnen is er bij Van der Dussen sprake van een *ontoelaatbare simplificatie*, waarbij de historische context en de complexiteit van 'de' sociologie totaal 'vergeten' wordt. Want hoewel een serieus historicus toch de nodige moeite zal hebben om 'de' vader van 'de' geschiedwetenschap te identificeren, schrijft Van der Dussen 'het' vaderschap van 'de' sociologie zonder blikken of blozen aan Auguste Comte toe.

Als Van der Dussen nu inderdaad zijn historische bewustzijn had opgefrist en zich niet tot 'Jumbo-history' beperkt had, was hij tot de ontvullende ontdekking gekomen dat 'de' sociologie in het geheel geen vader heeft. 'De' sociologie is n.l. een – Amerikaanse – *constructie* van zeer uiteenlopende – m.n. Europese – sociologieën, een constructie van vrij recente datum en van vrij beperkte levensduur. Van 'de' sociologie kan redelijkerwijs alleen gedurende de jaren vijftig en de eerste helft van de jaren zestig gesproken worden, omdat alleen in die periode de Amerikaanse sociologie internationaal dominant was. En zelfs in die korte periode is het onmogelijk om 'de' vader van 'de' sociologie te identificeren, omdat de theoretische sociologie (het zogenaamde 'structureel-functionalisme') en de empirische sociologie (de kwantitatieve – inderdaad – neo-positivistische methoden en technieken) zich praktisch autonoom van elkaar ontwikkelden. Het is dan ook geen toeval, dat de wortels van 'de' sociologie in vrijwel alle geschiedenissen van 'de' sociologie bij meerdere auteurs gezocht worden. Durkheim, Weber en Marx scoren hierbij in het algemeen het hoogst.

Maar zelfs als we aan deze hinderlijke 'historische details' voorbij gaan en Comte zonder problemen het vaderschap van de sociologie zouden kunnen toeschrijven – quod non –, dan nog zou dat Van der Dussen's argumentatie weinig helpen. Comte's ideeën (Comte 1798-1857!) zeggen immers net zo veel over de sociologie anno 1983 als Ranke's ideeën over de huidige geschiedwetenschap. Nu kan het natuurlijk nooit kwaad om je licht bij één van de klassieken op te steken, maar wie – zoals Van der Dussen – het karakter van de tegenwoordige sociologie direct aan Comte, Durkheim of Marx meent af te kunnen lezen, denkt wel opvallend *anachronistisch* (een zonde, waarop zoals bekend, binnen de geschiedwetenschap de doodstraf staat).

Wanneer Van der Dussen na Comte ook Marx als positivistische kroongetuige oproept, bewijst hij dat hij nog een andere professionele waarde 'vergeten' is, n.l. het streven naar *volligheid*. Op basis van

twee luttele citaten uit voorwoorden van Marx' werken meent hij te kunnen concluderen dat Marx naar 'wetten' zocht en dus 'positivist' was. Twee recente studies over Marx van Shaw en Cohen moeten dit inzicht ondersteunen.

Nu weet iedereen, die ook maar enigszins op dit terrein thuis is, dat Marx' wetenschapsopvatting voor vele sterk uiteenlopende interpretaties vatbaar is gebleken. Heglianen, structuralisten, historisten en – inderdaad – positivisten hebben allen op hun eigen wijze Marx in hun eigen traditie 'ingelijfd'. Tegenover de 'positivistische' Marx-interpretaties van Cohen en Shaw kunnen dan ook probleemloos talrijke andere Marx-interpretaties geplaatst worden, waaruit 'blijkt' dat Marx niet positivist was, maar Hegliaan, structuralist of historicus.⁵ Door alleen de positivistische interpretatie van Marx naar voren te halen negeert Van der Dussen dus de *complexiteit* van het fenomeen Marx en benadrukt hij alleen wat in zijn eigen kraam te pas komt.

Niet alleen de complexiteit, maar ook de *historische context* van Marx blijkt voor Van der Dussen een 'quantité négligable'. Zijn redenatie: 'Marx zocht wetten, en was dus positivist' gaat n.l. volledig voorbij aan het feit dat ook Marx' wetsbegrip in zijn historische context geïnterpreteerd moet worden. In de tweede helft van de 19e eeuw werd immers geen enkel onderscheid gemaakt tussen 'wet' en 'tendens' en werd in feite alles, wat naar regelmaat zweemde, tot 'wet' gebombardeerd. Zo werd b.v. het feit, dat mannen in Midden-Europa gemiddeld 1 meter 68 lang waren een 'wet' genoemd evenals het feit, dat er op 16 meisjes 17 jongens geboren werden.⁶ Het wetsbegrip van het moderne positivisme heeft hier totaal *niets* mee te maken. Wanneer men anno 1983 Marx' wetenschapsopvatting alleen op basis van zijn vermeende speurtocht naar 'wetten' als 'positivistisch' kwalificeert – zoals Van der Dussen – dan is dat dus alweer hopeeloos *anachronistisch*. Bovendien kan men dan evengoed alle andere historici, die regelmatig in de geschiedenis probeerden op te sporen – zoals Otto Hintze of Johan Huizinga – bij het 'positivisme' indelen.⁷

Wanneer we ten slotte Van der Dussen's plaatsing van Durkheim onder de loupe nemen, dan constateren we ook t.a.v. hem een *simplificatie*, die alleen bedoeld lijkt te zijn om de formule 'sociologie = positivisme' te ondersteunen. Durkheim maakte n.l. een fundamenteel onderscheid tussen de causale verklaringswijze van de natuurwetenschappen en de functionele verklaringswijze van de biologie en de sociologie. Bovendien onderstreepte hij

het belang van de *historische* verklaringswijze als aanvulling op de functionele verklaringswijze. Zo simpel 'natuurwetenschappelijk' was zijn wetenschapsideaal dus niet, al deelde hij de positivistische afkeer van alle intuïtieve benaderingen. Durkheims wetenschapsideaal kan slechts onder het nodige voorbehoud als 'positivistisch' gekwalificeerd worden.⁸

Resumerend kunnen we concluderen dat van de 3 kandidaat-vaders van de sociologie Weber in geen geval in de positivistische traditie geplaatst kan worden, Marx slechts volgens één van de vele interpretaties, en Durkheim alleen onder het nodige voorbehoud. De stamboom van 'de' sociologie loopt dus allesbehalve parallel aan die van het positivisme, ook al beweert Van der Dussen het tegendeel.

Sociologie en geschiedenis (2)

Nadat hij mijn bepaling van de sociologie 'gecorrigeerd' heeft, rest Van der Dussen nog het door mij geschetste beeld van de relatie tussen geschiedenis en sociologie 'recht te trekken'. Dat gebeurt zowel langs een theoretische als een praktische weg. Beide wegen blijken echter bij nadere inspectie vrij snel dood te lopen. De theoretische weg is het kortst. Van der Dussen poneert n.l. eenvoudig dat de door mij gezochte 'wezensdefinities' van de geschiedenis en de sociologie tot de onmogelijkheden behoren en dat ondanks alle 'flirtations' beide wetenschappen 'een ander "disciplinary aim" hebben' (p. 20).

Hoe zullen we het nou weer hebben? Heeft Van der Dussen nu plotseling een zesde zintuig, met behulp waarvan hij het 'wezen' van deze wetenschappen feilloos kan bepalen, waarover ik helaas niet beschik? Er zijn op dit punt immers maar twee alternatieven: als Van der Dussen stelt, dat er géén definities van de geschiedenis en de sociologie mogelijk zijn, op basis waarvan ze onderscheiden kunnen worden, dan stelt hij tegelijkertijd dat het onmogelijk is om hun 'disciplinary aims' wetenschapsfilosofisch te onderscheiden. Als hij daarentegen wil beweren dat de geschiedenis en de sociologie wel degelijk wetenschapsfilosofisch qua 'disciplinary aim' onderscheiden kunnen worden, dan kan dat alleen indien hij verschillende definities van beide wetenschappen voor mogelijk houdt. De 'disciplinary aim' van wetenschappen worden immers in hun wetenschapsfilosofische 'definities' vastgelegd! Tertium non datur.

Van der Dussen lijkt echter een fatale voorliefde te hebben voor deze niet be-

staande derde weg (géén verschillende 'wezensdefinities', wel verschillende 'disciplinary aims'), en om begrijpelijke redenen. De eerste weg is n.l. de weg, die ik bewandeld heb, en deze leidt naar een niet door hem begeerde bestemming: de 'integratie' van de geschiedenis en de sociologie. De tweede weg, die wel tot een door hem gewenste bestemming leidt – de 'separatie' van geschiedenis en sociologie – vereist echter dat hij met 'wezensdefinities' van beide wetenschappen op de propen komt, waar ik de nodige argumenten tegen heb aangevoerd (p. 16-19). Deze 'barricade' zou slechts via *tegenargumenten* gepasseerd kunnen worden en bij ontstentenis daarvan koos Van der Dussen kennelijk voor een bijzonder aantrekkelijke, maar helaas fictieve. 'derde weg'.

Zolang dat het geval is, laat ik mij niet van mijn ongelijk in deze kwestie overtuigen (en zeker niet door een volstrekt scheve vergelijking met het begrip 'gezondheid', die de argumentatie kennelijk moest vervangen) (p. 20).

Via de tweede, praktische weg wordt de beroepspraktijk van historici en sociologen tegen mij in stelling gebracht: 'Er is bepaald wel sprake van grenzen tussen de geschiedenis en de sociale wetenschappen, omdat in de geschiedenis nooit van directe toepassing sprake is' (p. 20). Het 'bewijs' voor het verschil ziet Van der Dussen in de omstandigheid dat sociologen vaak (en kennelijk in tegenstelling tot historici) in beleids- en adviesfuncties werkzaam zijn.

Deze argumentatie nu is weer zo lek als een zeef. Want hoewel de feitelijke constatering m.b.t. de werkgelegenheid van sociologen vermoedelijk juist is, bewijst deze *niets* t.a.v. het veronderstelde 'technische' karakter van de sociologie en dus *niets* t.a.v. eventuele principiële verschillen tussen geschiedenis en sociologie. De directe toepasbaarheid van sociologische kennis is n.l. niets anders dan een *pretentie*, een onderdeel van de professionele *ideologie* van bepaalde sociologen, zoals ik elders in het spoor van o.a. E. Jonker heb opgemerkt.⁹ Mensen doen niet altijd wat ze zeggen, en sociologen vormen hier geen uitzondering op.

Van der Dussen lijkt echter t.a.v. de sociologen maar al te bereid om de beroeps-ideologie met de werkelijke beroepspraktijk te identificeren. Deze identificatie vormt n.l. het fundament van de door hem opgetrokken scheidsmuur tussen de sociologie en de geschiedwetenschap, en het is altijd onaangenaam om te ontdekken dat zo'n muur op *drijfzand* staat.

Sociale wetenschappers: hou ze in de gaten!

Het laatste, maar zeker niet onbelangrijkste bestanddeel van Van der Dussen's betoog bestaat uit zijn waarschuwingen aan het adres van de historici om toch vooral goed voor de sociale wetenschappers uit te blijven kijken. De 'flirt' tussen de geschiedenis en de sociologie mag onder geen beding uitlopen op een vrijage, want het is maar al te bekend wat daar van komen kan. De geschiedwetenschap dient derhalve haar wetenschappelijke 'kuisheid' te beschermen als een maagd.

De in dit kader naar voren gebrachte argumenten grenzen aan een soort intellectuele xenofobie. Op p. 19 waarschuwt Van der Dussen dat historici *'alle recht hebben de bemoeienissen van de sociale wetenschappen met de geschiedenis met de nodige scepsis en zelfs wantrouwen te bezien'*. Een pagina later volgt de opmerking: *'De historische wereld zij gewaarschuwd.'* De 'vijand' staat n.l. al zo ongeveer binnen de poorten en is als *onderwijskundige* vermomd. De vertegenwoordigers van deze *'voor het geschiedenisonderwijs niet onbelangrijke specialisatie binnen de sociale wetenschappen'* staan zijns inziens *'te trappelen om iets met het onderwijs te doen; het is per slot van rekening hun beroep'*. *'Voortdurend wordt de onderwijswereld dan ook bestookt met hun plannen en ideeën'* (p. 20).

Van der Dussen's troefkaart is het *Ledo-project*, want daar is toch zonneklaar gebleken waar al die sociaalwetenschappelijke nieuwlichterij toe leidt. *'Van waar deze niet aflatende drang van de buitenwereld (inderdaad: sociale wetenschappen) om het vak geschiedenis de wereld uit te helpen?'*, vraagt hij zich tot slot verwijfeld af (p. 20).

De wijze, waarop Van der Dussen hier argumenteert, doet mij sterk denken aan de argumentatiewijze van degenen, die elke problematisering van het objectiviteitsidee in de kiem proberen te smoren met verwijzingen naar de 'proletarische' biologie in het stalinistische Rusland ('Lysenko-affaire') en de 'Duitse' genetica in Nazi-Duitsland. Is toen immers ook niet zonder meer gebleken, tot welke aberraties de twijfel aan de objectiviteit van de wetenschap direct leidt?

Evenzo suggereert Van der Dussen dat het Ledo-project duidelijk maakt waar de twijfel aan de identiteit van de geschiedenis en de 'grenserving' met de sociale wetenschappen toe leidt, n.l. tot een actiegericht 'hutupspot' (Schöffers) en de 'eliminatie' van het vak geschiedenis. Deze suggestie is echter weer het product van een *vooordeel* t.a.v. de sociale wetenschap-

pen en van *slechte lezing*. Degenen, in wiens spoor ik een 'samenwerking' van de geschiedenis en de sociologie heb bepleit, willen de geschiedenis immers in de verste verten niet 'eliminieren', maar alleen met andere sociale vakken 'integreren'. Over het feit, dat men zo'n geïntegreerde discipline niet als 'geschiedenis', maar als 'maatschappijgeschiedenis' of als 'historische sociale wetenschap' aanduidt, hoeft men zich evenmin te verbazen als over het feit, dat de 'integratie' tussen chocolade en melk doorgaans als 'chocolademelk' wordt aangeduid.

Van der Dussen's suggestie, dat het begrip geschiedenis in de ogen van de integratievoorstanders kennelijk 'obsceen' en 'ontoelaatbaar' is, slaat dan ook helemaal nergens op (p. 20).

Toch is deze suggestie niet toevallig, net zo min als het toevallig is dat zowel Van der Dussen als Ankersmit mijn stelling, dat het vak maatschappijleer bij zo'n integratie verbodig wordt (p. 20), 'over het hoofd hebben gezien'. Zowel de voornoemde suggestie als deze 'blinde vlek' vormt n.l. een essentieel bestanddeel van het historische 'vijandbeeld', volgens welk *'de God van de sociale wetenschappen een zeer jaloerse God (is), die geen ander naast zich duldt'* (Ankersmit, p. 27). De door mij en anderen onderschreven these, dat niet alleen alle geschiedenis 'in principe' sociologie is, maar ook alle sociologie 'in principe' geschiedenis is, past hier kennelijk zo slecht in, dat hij het beste genegeerd kan worden.

Van der Dussen's reconstructie van het Ledo-project wijst in dezelfde richting, want hier negeert hij een drietal niet onbelangrijke 'storende feiten'. Ten eerste is het n.l. nog altijd zo, dat de nodige 'onderwijskundigen' binnen de geschiedenisopleiding niet als sociale wetenschapper, maar als *historicus* zijn opgeleid. Ten tweede was het Ledo-project niet het geesteskind van een sociale wetenschapper, maar van een *historicus* (die het project tevens leidde). En ten derde is één van de schrijvers van het Ledo-lesmateriaal inmiddels niet hoogleaar in de sociologie maar in de maatschappijgeschiedenis geworden. De belangstelling om de geschiedwetenschap te veranderen komt dus bepaald niet alleen 'van buiten', zoals Van der Dussen stelt (p. 20). De 'vijand' bevindt zich n.l. al sinds jaar en dag binnen de eigen gelederen.

Conclusie

Rest nog de vraag, hoe dit soort stellingnames à la Van der Dussen verklaarbaar is. Hoe komt het dat de professionele

waarden van zovele historisten als sneeuw voor de zon smelten, zodra ze sociale wetenschappen en hun relatie tot de geschiedenis in het geding zijn? Hoe komt het dat de sociale wetenschappen stevast als 'hulpwetenschappen' aangeduid worden ('zoals de sfragistiek, de numismatiek of de paleografie'), wat betekent dat anders dan dat de 'normale' historicus ze met een gerust geweten links kan laten liggen? Hoe komt het, dat de 'blinde vlekken' en 'misverstanden' zo'n duidelijk patroon vertonen?¹⁰

Ik heb het zeer sterke vermoeden, dat de verklaring hiervoor gezocht moet worden in de omstandigheid dat de geschiedenis – als conglomeraat van zeer diverse specialismen – door de historisten alleen aan een 'eigen' – wetenschapsfilosofische – identiteit' geholpen kan worden door uiteen te zetten, wat de geschiedenis *niet* is. 'Omnis determinatio est negatio', zei Spinoza al, en de historisten hebben dit m.b.t. de geschiedenis heel letterlijk geïnterpreteerd. Wat niet positief gedefinieerd kan worden moet maar negatief gedefinieerd worden, dus wat de geschiedenis ook is, zij is géén sociale wetenschap!

Het 'vijandbeeld' t.o.v. de sociale wetenschappen behoort derhalve tot de kern van het historisme en dat verklaart waarom historisten doorgaans zo weinig behoefte hebben om van hun vooroordelen jegens deze wetenschappen afgeholpen te worden. Dat verklaart hun innige omhelzing van het positivistische *beeld* van de sociale wetenschappen en hun geringe nieuwsgierigheid naar de sociaalwetenschappelijke *werkelijkheid*.

Het historistische probleem van de 'grensafbakening' vloeit mijns inziens dus direct voort uit de evidente *heterogeniteit* van 'de' geschiedwetenschap. Daarbij doet zich de voor wetenschapsfilosofische 'separatisten' fundamentele moeilijkheid voor, dat verschillende historische specialismen veel meer gemeen hebben met in de sociale faculteit ondergebrachte disciplines dan met andere historische specialisaties. Zo vertoont b.v. de contemporaine geschiedenis vaak meer gelijkenis met bepaalde delen van de politicologie en de sociologie dan met de geschiedenis van de Oudheid of Middeleeuwen. Evenzo vertoont de niet-westerse geschiedenis doorgaans meer gelijkenis met de niet-westerse sociologie en de culturele antropologie dan met willekeurige andere historische specialismen.

Vandaar dat de 'uitdrijving' van de sociaalwetenschappelijke 'duivel' in het historisme tot een vast ritueel is geworden, dat elke keer herhaald moet worden. De praktijk kweekt immers steeds weer opnieuw 'kettters' en 'afvalligen'.

Hiermee is de vraag, waarom historisten

de 'eigen identiteit' van de geschiedwetenschap kennelijk zo essentieel vinden, nog niet beantwoord. Op deze vraag naar de ratio achter de wetenschapsfilosofische 'apartheidspolitiek' zijn twee antwoorden mogelijk.

De eerste reden heeft een materialistisch karakter en luidt simpelweg dat de belangen van de historici als beroepsgroep het beste met een duidelijke wetenschapsfilosofische identiteit gediend zijn. Per slot van rekening hebben de historici een duidelijk aandeel in een bepaalde 'intellectuele markt' en is het hun 'objectieve belang' om hun marktaandeel tegen mogelijke concurrentie te beschermen. 'Het is per slot van rekening hun beroep', zou ik met Van der Dussen willen zeggen (p. 20), zij het dat hij dit inzicht tot de onderwijskundigen beperkt.¹¹

De tweede reden – die de eerste overigens niet uitsluit – is van politieke aard. In de Duitse discussies is n.l. een duidelijke relatie te onderkennen tussen de historistische afweerhouding t.o.v. de sociale wetenschappen en afweerhouding tegenover 'links'. De strijd tegen het sociaalwetenschappelijke 'materialisme' en 'collectivisme' is voor vele historisten tegelijkertijd een strijd tegen alle varianten van het 'marxisme' of wat zij daar voor verslijten. Historistische posities vertonen vaak een opvallende *kennissociologische* affiniteit met conservatieve politieke stellingnames, hoewel zij daar *logisch* gezien volstrekt onafhankelijk van zijn. Nu is het natuurlijk niet geoorloofd om de Duitse situatie direct naar Nederland toe te generaliseren, maar vooraansnog betreft het hier op z'n minst een nader te onderzoeken hypothese. T.a.v. Van der Dussen kan in dit verband opgemerkt worden dat zijn argumentatiwijze er in elk geval weinig toe bijdraagt om de 'verwarring' tussen wetenschapspolitieke en politieke motieven te voorkomen.

Het was geloof ik een historicus, die ooit beweerd heeft dat wie maar één maatschappij kent, in feite geen enkele maatschappij kent, omdat elke vergelijkingsmogelijkheid dan ontbreekt. Het onvermogen om dit inzicht op de sociale wetenschappen te betrekken vormt de armoede van het historisme.

Noten

1. W.J. Van der Dussen, Het belang van geschiedenis als schoolvak, *Kleio* 24 (1983), 8, 18-23.
Ch.F.G. Lorenz, Grensgevechten zonder grens, *Kleio* 23 (1982), 8, 16-22.
F.R. Ankersmit, Nogmaals over geschiedonderwijs en historische interpretatie,

Kleio 24 (1983), 25-28.

De paginaverwijzingen in de tekst hebben betrekking op deze artikelen.

2. J. Romein, *Historische lijnen en patronen*, Amsterdam 1970, 248.
3. Ch.F.G. Lorenz, 'Heeft de geschiedwetenschap een identiteit?', in: J. Hermans e.a., *Op weg naar een onderwijsgeschiedenis*, Den Bosch 1982, 24-38, aldaar 26.
4. *ibidem*, 27-31.
5. Zie voor een globaal overzicht van de verschillende interpretaties: H. Fleischer, *Marxismus und Geschichte*, Frankfurt 1969 en het themanummer 'Het marxistisch wetenschapsbegrip' van *Te Elfder Ure* 21 (1974), 3.
Zie voor recente discussies over de relatie marxisme-geschiedwetenschap de themanummers 'Geschiedenistheorie' 1, TEU 26 (1982), 2, 380-486, en 2, TEU 27 (1983), 2, 267-353, 362-486 en 504-513.
Op de inadequaatheid van Popper's 'historicisme-kritiek' kan ik in dit kader niet ingaan, maar zie hiervoor b.v. W. Habermehl, *Historizismus und Kritischer Ra-*

tionalismus, Freiburg 1980.

6. J.M.M. De Valk, *De evolutie van het wet-schapsbegrip in de sociologie*, Assen 1970, 93. Opvallend is overigens dat Van der Dussen mijn pleidooi om de tegenstelling tussen de geschiedenis en de sociologie vanuit een historisch perspectief te benaderen, volstrekt negeert. Vermoedelijk gebeurt dat omdat alleen het a-historische perspectief in dit geval de gewenste resultaten oplevert. Zie mijn 'Heeft de geschiedwetenschap een identiteit?', 30-31.
7. Carlo Antoni wijst erop dat Huizinga zijn eigen onderzoek dan ook meerdere keren als 'sociologisch' heeft aangeduid. Zie: C. Antoni, *From history to sociology. The transition in German historical thinking*, London 1959, 187.
Zie voor dit onderscheid tussen 'historisch' en 'sociologisch' tevens 'Heeft de geschiedenis een identiteit?', 27-31.
8. Ik beperk mij hier tot de ideeën uit Durkheims methodologische tractaat 'Les règles de la méthode sociologique' uit 1895.
9. Ch.F.G. Lorenz, 'Heeft de geschiedwetenschap een identiteit?', 34-37. Zie nu ook het themanummer 'De ontwikkeling van de sociale wetenschappen in Nederland' van *Grafië*, 2 (1983), 2.

schap een identiteit?', 34-37. Zie nu ook het themanummer 'De ontwikkeling van de sociale wetenschappen in Nederland' van *Grafië*, 2 (1983), 2.

10. F.R. Ankersmit, Een moderne verdediging van het historicisme. Geschiedenis en identiteit, *Bijdragen en Mededelingen tot de Geschiedenis der Nederlanden* 96 (1981), 453-475, ald-ar 460. Ankersmits variant van het historicisme heb ik geanalyseerd in 'Het masker zonder gezicht. F.R. Ankersmits filosofie van de geschiedschrijving', dat in 1984 in het Tijdschrift voor Geschiedenis verschijnt.
11. De strijd in Duitsland tussen historici en sociale wetenschappers rond de invoering van het vak maatschappijleer biedt een aardige illustratie van zo'n gevecht om een bepaald 'marktaandeel'. Zie hiervoor: J.G. Toebes, *Geschiedenis: een vak apart?*, Nijmegen 1981, 31-161.
Een vergelijkbare situatie doet zich voor in de geneeskunde, waar de 'gevestigde' wetenschap haar markt tegen de 'alternatieve' benaderingen probeert af te scherm.

De identiteit van de geschiedenis

W.J. van der Dussen

Het zou mij niet verbazen als de meeste lezers van dit tijdschrift het spoor van de discussies rond 'het vak' langzamerhand bijster zijn geraakt. De reactie van Lorenz is hier helaas niet in de laatste plaats debet aan. Door mijn pleidooi voor het belang van geschiedenis als schoolvak voelde hij zich immers als socioloog kennelijk zozeer aangesproken dat hij meende dat dit op de meest fundamentele wijze kon worden bestreden door een betoog waaruit zou moeten blijken dat het met het historicisme niet pluis is.

In mijn oorspronkelijke bijdrage heb ik het historicisme echter in het geheel niet ter sprake gebracht en ik voel mij derhalve ook niet aangesproken door Lorenz' kritiek erop. Ik ben dan ook zo vrij hier niet nader op in te gaan. Ik voel mij hierin gesterkt door de omstandigheid dat het begrip historicisme uitermate vaag en confuus is en menige discussie – met name in Duitsland – heeft vertroebeld.

De *Vocabulaire technique et critique de la philosophie* van Lalande spreekt dan ook niet zonder reden over het historicisme als een 'terme équivoque', eraan toevoegend: 'à éviter, comme la plupart des termes de ce genre, qui engendrent facilement des discussions verbales'.

Ondanks het door Lorenz gelegde historicistische rookgordijn is het echter niet al te moeilijk enige helderheid te verschaffen. Zijn hele betoog is immers gebaseerd op een vrij simpele denkfout. Het betreft hier het logische onderscheid tussen een contradictorische en contraire tegenstelling. Van een contradictorische tegenstelling is sprake als twee begrippen of uitspraken niet alleen niet beide waar kunnen zijn, maar ook niet beide onwaar, zodat de onwaarheid van de ene de waarheid van de andere impliceert en omgekeerd. Een contraire tegenstelling daarentegen laat naast de mogelijkheid van de waarheid van twee begrippen of uitspraken wel de mogelijkheid toe dat zij beide onwaar zijn.

Een voorbeeld van een contradictorische tegenstelling is, dat iets wit is of niet-wit. Wit en zwart vormen echter een contraire tegenstelling, omdat iets noch wit noch zwart kan zijn. Het is daarom een fundamentele logische fout een contraire tegenstelling als een contradictorische voor te stellen. De tegenstelling 'Mussert of Moskou' is er een overbekend voorbeeld van: het afwijzen van de ene mogelijkheid hield bepaald niet het aanvaarden van de andere in.

Het betoog van Lorenz is op dezelfde logische verwarring gebaseerd. Hij construeert immers de contradictorische tegenstelling tussen enerzijds het door hem verdedigde standpunt dat geschiedenis en sociologie in principe samenvallen en anderzijds het historicisme. Uit het verwerpen van het eerste standpunt meent hij dan ook automatisch het aanvaarden van het tweede te kunnen afleiden. Zo eenvoudig liggen de zaken echter niet, want men is uiteraard vrij beide standpunten te verwerpen, afgezien van het feit dat door de vaagheid en verwardheid van het begrip historicisme niet duidelijk is wat precies zou moeten worden verworpen.

Verderop in zijn betoog hanteert Lorenz dezelfde redenering: óf van geschiedenis en sociologie kunnen verschillende definities worden gegeven, óf zij vallen samen. Tertium non datur, luidt zijn triomfante conclusie. Er zijn echter wel degelijk meer mogelijkheden dan deze simpele tegenstelling suggereert. Laat ik er ter verduidelijking aan toevoegen dat de zinloosheid van het benadrukken van het belang van definities voor het aangeven van de betekenis van woorden sinds Wittgenstein in alle toonaarden is bezongen. Het zwart-wit beeld waarin Lorenz de verhouding tussen geschiedenis en sociolo-

gie schetst (of hetzelfde, of definitie- strikt gescheiden) is dan ook bepaald niet het mijne: ik zie deze verhouding in kleur, waardoor vele nuances zichtbaar worden (evenals andere sociale wetenschappen naast de sociologie). Van een separatie of scheidsmuur tussen geschiedenis en de sociale wetenschappen heb ik dan ook niet gesproken, zoals Lorenz suggereert; in tegendeel, ik heb naar voren gebracht dat relaties tussen hen 'vruchtbaar of zelfs geboden kunnen zijn' (p. 20).

Dit standpunt houdt echter geenszins in dat de historische en sociale wetenschappen identiek zouden zijn. In dit verband heb ik gewezen op de verschillende 'disciplinary aims' van beide groepen wetenschappen. De omschrijving van deze moet niet worden verward met het geven van definities, zoals Lorenz doet, maar meer met het aangeven van wat de hiervoor genoemde Wittgenstein een 'familiegelegenheid' noemt.

Wat de sociale wetenschappen betreft heb ik hierbij gewezen op het feit dat zij primair zijn gericht op de toepassing in de praktijk. De onlangs door de overheid uitgegeven beleidsnota *Gedrags- en Maatschappijwetenschappen* – gebaseerd op enkele pre-adviezen van sociale wetenschappers uit acht disciplines laat hierover geen misverstand bestaan: 'op sociaal-wetenschappelijke onderzoekers wordt in toenemende mate een beroep gedaan, urgente maatschappelijke problemen te analyseren en de oorzaken te duiden' staat er te lezen en verderop: 'Het probleemoplossend vermogen van de gedrags- en maatschappijwetenschappen zal de komende jaren sterk worden aangesproken'².

De bewering van Lorenz dat dit aspect 'niets anders (is) dan een pretentie, een onderdeel van de professionele ideologie van bepaalde sociologen' is op zijn zachtst gezegd dan ook uitermate bevreemdend. Bij de geschiedwetenschap ligt de doelstelling bepaald anders dan de hierboven aangehaalde van de sociale wetenschappen. Wat deze is en vooral het belang van het onderwijs in de geschiedenis heb ik in mijn eerste bijdrage geprobeerd globaal aan te geven.

Wordt het onderscheid in doelstelling en gerichtheid tussen de sociale wetenschappen en de geschiedwetenschap door Lorenz weggepoetst, niet minder verbazing-

wekkend is zijn bewering dat het om verschillen gaat die slechts in de praktijk zo zijn gegroeid en dat deze 'niet principieel, d.w.z. niet wetenschapsfilosofisch gefundeerd en gelegitimeerd kunnen worden.

Zou hij dan echt de literatuur niet kennen, zo vraag ik mij af, van Aron, Berlin, Collingwood, Dray, Gallie, Donagan, Mink, Atkinson, White, Marrou, Mandelbaum, Danto, Munz en zo zou ik nog wel even kunnen doorgaan. In deze literatuur wordt de wetenschapsfilosofische fundering en legitimatie van de geschiedwetenschap breed uitgemeten. Dit gebeurt overigens niet door aan te geven wat geschiedenis niet is – te weten een sociale wetenschap – zoals Lorenz beweert, maar door aan te geven wat geschiedenis wel is. Voor het laatste staat het materiaal van 2500 jaar geschiedschrijving ter beschikking; mij dunkt dat dit voor het analyseren van de geschiedwetenschap ruimschoots voldoende is.

Voor een hotspot (Lorenz spreekt liever van chocolademelk) van geschiedenis en sociale wetenschappen is dus noch qua doelstelling noch qua wetenschapstheoretische fundering enige grond.

Dat Lorenz de geschiedenis tot 'maatschappijgeschiedenis' of 'historische sociale wetenschap' wil herleiden kan ik mij van hem goed voorstellen. In zijn enthousiasme ziet hij echter over het hoofd dat ik het in mijn oorspronkelijke bijdrage over het (school)onderwijs in de geschiedenis heb gehad en wel in verband met de plannen dit onderwijs te doen opgaan in de vakken 'sociale wereldoriëntatie' of 'oriëntatie op mens en maatschappij', waar met de beste wil van de wereld het begrip geschiedenis toch niet in is terug te vinden. Even misleidend is zijn voorstelling alsof het Ledo-project het geesteskind van een historicus en niet van een sociale wetenschapper zou zijn.³

Over de identiteit van de geschiedwetenschap bestaat met name in de Angelsaksische wereld een omvangrijke literatuur. Het historisme, dat Lorenz zo hoog zit, speelt hierbij geen enkele rol. Het is dan ook een typisch intern Duits probleem,⁴ zodat het indianenverhaal dat hij ophangt over 'vijandbeelden', 'uitdrijven van duivels', 'conservatieven' versus 'links', wetenschapstheoretisch van geen enkel belang is.

Het is daarentegen de wetenschapstheorie van de geschiedenis die ook voor het

geschiedenisonderwijs in hoge mate relevant is. Enkele recente publikaties wijzen duidelijk in deze richting. Zo is onlangs een belangwekkend *Beiheft* verschenen van het gerenommeerde tijdschrift *History and Theory* met als onderwerp 'the philosophy of history teaching'.⁵ In diverse bijdragen wordt hierin verwezen naar het in 1972 in Engeland opgezette 'Schools Council Project 'History 13-16'', waarvan als eerste principe wordt genoemd: 'history should be taught as a "form of knowledge" since pupils will only be able to make appropriate sense of the past to the extent that they understand the logic, methods, and perspectives peculiar to the discipline'.⁶

De specifieke kenmerken van de geschiedwetenschap zijn ook het uitgangspunt van de recente studie van P.J. Rogers, *The New History*.⁷ Rogers wil vanuit een ken-theoretisch gefundeerde visie op de geschiedwetenschap (gebaseerd op de literatuur, waarnaar hierboven is verwezen) Bruners onderwijskundige theorieën uitwerken voor het geschiedenisonderwijs. Het gaat hier dus om een expliciet gelegde relatie tussen wetenschapstheoretische problemen en de didactiek van de geschiedenis. Voor alle duidelijkheid: het historisme en de sociale wetenschappen komen er niet ter sprake.

Noten

1. A.D. Wolff-Albers en H.F.M. Crombag red., *Visies op Onderzoek in enkele Sociale Wetenschappen* (Den Haag 1982).
2. *Gedrags- en Maatschappijwetenschappen* (Den Haag 1983), p.5 en p.43.
3. In de *Trouw* van 12 september 1972 staat te lezen: 'Het Ledo-project is opgezet door het instituut voor onderwijskunde van de Groningse universiteit onder supervisie van prof.dr. L. van Gelder'. Dit sluit uiteraard niet uit dat (ook) historici voor dit project zijn aangetrokken.
4. Zie hiervoor M.C. Brands, *Historisme als Ideologie. Het 'onpolitieke' en 'anti-normatieve' element in de Duitse geschiedwetenschap*. (Assen 1965).
5. *History and Theory* vol.XXII, nr.4 (1983), *Beiheft* 22.
6. *Ibidem*, p.3. Het begrip 'form of knowledge' is overgenomen van Paul Hirst.
7. 'The Teaching of History Series', nr.44 (London 1979), uitgegeven door 'The Historical Association'.

Vele visies, vele problemen; een Duits handboek

E.M. Janssen Perio

Handbuch der Geschichtsdidaktik.

Herausgegeben von Klaus Bergmann, Annette Kuhn, Jörn Rüsen, Gerhard Schneider/in Verbindung mit Werner Boldt, Hans-Jürgen Pandel, Rolf Schörken, Lotar Steinbach. Redaktion Klaus Frölich. Pädagogischer Verlag Schwann, Düsseldorf 1979. Bd. I, XXIX en 321 blz.; Bd. 2, XXV en 273 blz.

Het bespreken van dit handboek is eigenlijk alleen al vanwege de veelheid van medewerkers en gezichtspunten een moeilijke, om niet te zeggen onmogelijke taak.

Teneinde enig idee te geven van genoemde veelheid lijkt het mij het beste om aan het einde van deze bespreking de inhoudsopgave van dit handboek te reproduceren; het is misschien interessant om deze inhoudsopgave te vergelijken met de opzet van ons Nederlandse handboek: *Geschiedenis op school* (in de oude of in de nieuwe, herziene versie), zonder dat ik aan deze vergelijking enig waardeoordeel zou willen verbinden.

Het Duitse handboek heeft een veel encyclopedischer karakter dan het Nederlandse, met de voor- en nadelen hiervan. Een andere zaak is dat Duitsland (de BRD) niet alleen, zoals bekend, een wat groter land is dan het onze, maar dat zowel de status als het niveau van de didactische theorievorming er hoger ligt dan in ons land. Wie de indrukwekkende lijst van medewerkers, met zijn overvloed aan professoren en doctores bekijkt, kan hiervan enig denkbeeld krijgen.

Met deze quantitative en kwalitatieve overvloed aan medewerkers correspondeert de veelheid aan bijdragen en de hierin behandelde of aangeroerde gezichtspunten en problemen. Deze overvloed kan de praktiserende docenten (in agrarische termen wel betiteld als de werkers in het veld) mogelijkwijs vervullen met de bekende paniek van de duizendpoot, toen deze eens ging nadenken over de manier waarop hij zijn poten verplaatste. Wie zich echter niet bang laat maken en er vanuit gaat dat de theorie altijd op gespannen voet verkeert met de praktijk en dat practici altijd maar moeten bezien, wat zij van de theorie kunnen gebruiken en toepassen, zonder dat zij het overigens ooit zonder enige theorie kunnen stellen, die kan uit deze verzameling van uiterst compact gepresenteerde informatie zonder twijfel één en ander ontleen voor zijn/haar onderwijs.

Dit geldt m.i. al voor het allereerste hoofdstuk over *'Geschichte als Lebenswelt'*, dat een onmiskenbaar contrast vormt met het tweede hoofdstuk over *'Geschichte als Wissenschaft'* – voor tallozen de enige wijze waarop zij zich de geschiedenis, of althans het historisch bedrijf kunnen voorstellen. De voortreffelijke inleiding van Schörken maakt duidelijk op hoe vele

en gevarieerde manieren en door welke veelsoortige media de moderne mens – dus ook de kinderen van deze tijd – door historische of quasihistorische informatie wordt beïnvloed. Hetgeen de docent voor de opgave stelt om zowel aan deze 'voorkennis' aan te knopen als deze bronnen en media aan zijn onderwijs dienstbaar te maken.

Belangwekkend vind ik ook de verhandeling van Schörken in ditzelfde eerste hoofdstuk over het *'Alltagsbewusstsein'*, in Nederland misschien te vertalen als: 'de beleving van het dagelijkse leven'. In nog geen vijf bladzijden schrijft Schörken over de fundamentele en eigenlijke 'existentiële' problematiek van de relatie van onze *'Alltagswelt'* tot het kolossale complex dat wij 'de geschiedenis' plegen te noemen. Hoe het kind (de leerling) vanuit zijn *'Alltagsbewusstsein'* (in kunsthistorische termen zou men van een 'kikkerperspectief' kunnen spreken) tegen 'de geschiedenis' aankijkt en deze beoordeelt en interpreteert, is uiteraard een gezichtspunt waaraan geen didaktiek en geen praktijk kan voorbijgaan. Met de problematiek van het – meer of minder historisch bepaalde – *'Alltagsbewusstsein'* verwant of hiervan deel uitmakend, is ook dat wat Schörken betitelt als *'das triviale Geschichtsbewusstsein'* (I, 23), welke term uiteraard verband houdt met de belangstelling van de moderne literatuurwetenschap voor het verschijnsel van de *'Trivialliteratur'*, een verschijnsel van zo massale en massieve invloed (n.l. op het overgrote deel van het lezerspubliek) dat geen 'quantificerende' geschiedbeschouwing, noch b.v. een 'geschiedenis van de mentaliteiten' hieraan voorbij zouden mogen gaan.

In het tweede hoofdstuk over *'de geschiedenis als wetenschap'* worden aan de hand van een aantal trefwoorden en sleutelbegrippen een menigte problemen en perspectieven aan de orde gesteld die uiteindelijk voor de didaktiek van even groot belang zijn als voor de historische wetenschap.

Op grond van welke periodisering moeten wij ons 'Leerplan' vaststellen? Is het zgn. historisch materialisme alleen iets dat wij aan de leerlingen uitleggen onder het hoofd: Marx en het 'marxisme', of moeten en kunnen wij profijt trekken uit een aantal 'historisch-materialistische' elementen in onze historische presentatie? Zijn wij in staat en bereid om de leerlingen enig besef

bij te brengen van de 'wereldgeschiedenis' ('Universalgeschichte') zonder de nationale geschiedenis te verwaarlozen (om nog te zwijgen van locale en regionale geschiedenis)? Besteden wij aandacht aan 'Sozialgeschichte' en 'Gesellschaftsgeschichte', zonder dat wij de 'politieke geschiedenis' tekort doen? Hebben wij nog enig besef van of geloof aan een cultuurgeschiedschrijving in de geest van Burckhardt en Huizinga en resteert van een 'Geistesgeschichte' nog iets meer dan de vermelding van enige 'ismen' en hun representanten? Weten we raad met de 'Zeitgeschichte', verwaarlozen we niet te veel de lijnen der 'continuïteit', doen we door een beklemtoning van de 'Strukturgeschichte' niet tekort aan het historische en psychologische belang van de 'narrativiteit'?

Dit alles zijn, zoals gezegd, zaken waarmee de leraar in de klas uiteindelijk evenzeer te maken heeft als de zgn. wetenschappelijke historicus; en misschien in enige gevallen nog meer, d.w.z. indien de wetenschapsman op het ei van zijn specialisatie blijft broeden en de rest van de geschiedenis overlaat aan andere specialisten en zijn eigen 'Alltagsbewusstsein'...

Uit de titel van het derde hoofdstuk: '*Geschichte in der didaktischen Reflexion*' kan men op het eerste gezicht aflezen dat hier – en dat geldt niet alleen voor dit hoofdstuk – toch wel een curieuze collectie is samengebracht van onderdelen en gezichtspunten die inderdaad een typisch didactische problematiek vertegenwoordigen (zoals het 'exemplarische', de leerstofkeuze of 'Auswahl' en de bekende 'Personalisierung' en 'Personifizierung'), naast probleemgebieden die in meer algemene zin een wereldbeschouwelijke of ideologische lading hebben, zoals de 'Gegenwarts- und Zukunftsbezogenheit', de 'emancipatie', de 'multiperspectiviteit' en het 'vredesonderwijs'.

Daarnaast worden echter onderzoeksvelden belicht die nauwelijks van specifiek didactische aard zijn maar veeleer een historische specialisering vertegenwoordigen, zoals de 'Heimatgeschichte', de 'Arbeitergeschichte', de vrouwengeschiedenis, enz. Hier komt men in de verleiding zich af te vragen of de geschiedwetenschap 'als zodanig' misschien als een onderdeel van de geschiedenisdidactiek moet worden beschouwd, of welk gebied van deze wetenschap eigenlijk nog als minder – of zelfs niet – relevant voor deze didactiek kan worden gezien. De didactiek gaat hier m.a.w. enigszins lijken op een soort uitdijend heelal – hetgeen in onze eeuw van Einstein onvermijdelijk kan zijn, maar wat toch enige nostalgie kan wekken naar naïeve (precopernicaanse,

desnoods newtoniaanse) tijden.

Het 4e hoofdstuk: '*Geschichtsdidaktik und Curriculumentwicklung*' laboreert m.i. het zwaarst aan het grondeuvel van dit gehele werk, dat men te veel informatie en problematiek heeft willen comprimeren in een te beknopt bestek; bovendien wordt hier enig theoretisch trapezewerk verricht dat me met bange bewondering vervult, maar ook met het vage besef dat dit circus niet zo veel meer te maken heeft met de vlakke paden waarop wij ons, met 'Alltagsbewusstsein' en al, plegen te bewegen. Wat Annette Kuhn in haar inleiding en twee bijdragen schrijft, is misschien interessant voor wie haar proza kan pruimen, maar dat is mij niet gelukt. Wat Rohlfes schrijft, is altijd gedegen – ofschoon deze verhandeling mij zo deegachtig voorkwam, dat ik na een moedig begin met de lectuur ben gestopt.

Aanmerkelijk concreter, meer op de praktijk gericht en doorgaans ook leesbaarder dan het eerste is het tweede deel van dit handboek. Voor het uiterst belangrijke en stimulerende 5e hoofdstuk '*Geschichte im Unterricht*' (waar het, naar ik dacht, ook allemaal om gaat) zou men wederom als bezwaar kunnen laten gelden dat ook hier nogal heterogene perspectieven en benaderingen op een vrij willekeurige wijze zijn samengeraapt ('Unterrichtsplanung' is een praktisch-methodologisch probleem, 'Längsschnitte, Querschnitte' betreft de organisatie van de leerstof, overigens met verstrekkende consequenties, 'Quellenarbeit, Quelleninterpretation' betreft een algemeen-historische benadering met uiteraard een didactische component, enz.); wat niet wegneemt dat hier een veelheid aan informatie op zeer economische wijze wordt gepresenteerd. Een bespreking van alle gezichtspunten is wederom onmogelijk en ik beperk me dus tot een aanbeveling van de bijdrage van Rohlfes over 'Begriffsbildung', omdat hier een wezenlijk bestanddeel van het geschiedenisonderwijs op een te summier maar nochtans instructieve wijze wordt behandeld.

In enige formuleringen van Rohlfes zal menig geschiedenisleraar, zo komt mij voor, veel terugvinden van zijn bij wijze van spreken dagelijkse worsteling om zijn leerlingen naar een hoger niveau van inzicht en begripsvorming op te trekken, duwen, stoten, hijsen, enz. Bij de volgende vaststelling door Rohlfes: '*Die zentrale Schwierigkeit des Begriffslernen im Fach Geschichte dürfte darin liegen, dass historische Begriffe sozusagen doppelsinnig und gegenläufig gelernt werden müssen: auf der einen Seite sind möglichst harte und präzise Begriffsbestimmungen er-*

wünscht, auf der anderen sollen Begriffe flexibel und für Modifikationen offen gehalten werden. Paradox ausgedrückt: historische Begriffe sollen zugleich fest und flüchtig sein' (II, 31), kan iedere docent m.i. alleen maar instemmend knikken.

Het 6e hoofdstuk: '*Geschichtsunterricht als Institution*' heeft grotendeels betrekking op de Duitse situatie, uitgezonderd het onderdeel over het *Georg-Eckert-Institut für Internationale Schulbuchforschung*, welk instituut van internationale betekenis is, en dat over 'Geschichtsunterricht in der Dritten Welt', dat een even onafzienbare als afgrondelijke problematiek inperkt door een 'exemplarische' behandeling van het Indonesische geschiedenisonderwijs, welke overigens geen concrete informatie over dit onderwijs biedt.

Wat de vraagstelling naar de plaats van het geschiedenisonderwijs '*im Kanon der Unterrichtsfächer*' (hoofdstuk VII) met zich meebrengt, is – zoals wij weten – het object van de dissertatie van Dr. J.G. Toebes, met dien verstande dat hier weer vooral – met uitzondering van de relatie van de geschiedenis tot de 'social studies' – over de Duitse situatie wordt geschreven, waarbij we natuurlijk de fameuze 'Saarbrücker Rahmenvereinbarung' van 1960 en de nog roemrucht 'Hessische Rahmenrichtlinien' van 1972 tegenkomen. Dat de vraag, of en in hoeverre de geschiedenis 'een vak apart' is, dan wel kan of moet zijn, ook hier niet wordt beantwoord, en misschien ook niet te beantwoorden is, is niet verbazingwekkend.

Wat de inleider van dit hoofdstuk, Werner Boldt, terloops formuleert: '*Geschichte ist zunächst nicht notwendig Gegenstand eines eigenständigen Faches. Geschichte liegt quer zu allen aus einer Systematik gewonnenen Fächern. Historische Gegenstandsbereiche und Methoden sind in allen sozialwissenschaftlichen Fächern enthalten, wie umgekehrt Gegenstandsbereiche und Inhalte aus allen sozialwissenschaftlichen Fächern in Geschichte enthalten sind*' (II, 163), hebben velen van ons waarschijnlijk wel eens gedacht of vermoed; het hoofdstuk biedt verder een overzicht van een aantal andere relaties die de geschiedenis zo al met andere vakken kan aangaan, waaruit weer eens blijkt – maar ook dat was bekend – dat Kleio bepaald geen monogame, ja misschien zelfs een enigszins nymphomane godin is.

Ten aanzien van de relatie van 'Geschichtsunterricht und Deutschunterricht' zou ik willen opmerken, dat er ook sprake is of zou moeten zijn van de verhouding van het geschiedenisonderwijs tot

iedere vorm van literatuuronderwijs; het zou b.v. de moeite lonen om eens na te gaan, hoeveel gymnasiasten op welk moment van hun klassieke vorming (of wat daarvoor doorging en -gaat) tot enig benul of inzicht kwamen of komen, dat zij bij hun lectuur (resp. vertaalworstelingen) van Caesar, Xenophon, Livius, Tacitus, enz. te maken hebben met historische bronnen.

In het laatste hoofdstuk over 'Geschichtslehrerausbildung' wordt m.b.t. de Duitse situatie zo veel overwogen, gewogen en veelal te licht bevonden dat ik de geïnteresseerde lezer naar het boek zelf moet verwijzen. De algemene teneur van het hoofdstuk is die van een zekere gedesillusioneerdheid, zeker tegenover hoger ge-

spannen verwachtingen van vroeger jaren (en met name de jaren zestig). In aansluiting op de alarmerende publicatie van Georg Picht over een in Duitsland dreigende 'Bildungskatastrophe' (1964) concludeert inleider Lothar Steinbach: 'Die bildungsökonomische Situation von damals hat sich heute, im Jahr 1979, in ihr Gegenteil verkehrt. Statt Lehrermangel herrscht Lehrerarbeitslosigkeit. Statt Reformeifer ist heute eher eine Reformmüdigkeit festzustellen. Statt kleinerer Klassen sind die Klassen . . . noch viel zu gross' (II, 210). En even verder: 'Nach Untersuchungen des Forschungsinstituts für Arbeitspsychologie nimmt die Stresssituation und Arbeitsbelastung der Lehrer bedrohliche Formen an. Pointiert ausgedrückt, könnte man sagen, dass das

Absinken der Klassengrößen, bedingt durch den sogenannten 'Pillenklick', die einzig wirksame Erleichterung an Stelle der Verwirklichung von Reformen zu werden verspricht' – wat tegelijk enigszins geresigneerd en misschien nog te optimistisch aandoet: men kan demografische ontwikkeling immers, zoals wij nu weten, evengoed proberen om te zetten in een welkome reductie van het docentenkorps, en deze teruggang nog wat stimuleren door de omvang van de klassen te vergroten.

Zodat de lerarenopleiding voor opleiders en opgeleiden, ook m.b.t. de in beginsel op het verleden gerichte historici, veel te maken heeft met ons toekomstperspectief – maar dat had de lezer waarschijnlijk al gedacht.

Bijlage

V VI

Inhalt

Band 1

Die Autoren XI

Abkürzungsverzeichnis XXV

Vorwort XXVII

I. Geschichte als Lebenswelt

Kapiteleinführung: Rolf Schörken	3
Historische Anthropologie (K. Eder)	17
Alltagsbewußtsein (R. Schörken)	20
Zeit (H.-J. Pandel)	25
Tradition (K.-E. Jeismann)	30
Sozialisation (H.-J. Pandel)	33
Geschichtsbewußtsein (K.-E. Jeismann)	42
Identität (K. Bergmann)	46
Öffentlichkeit (S. Quandt)	53

II. Geschichte als Wissenschaft

Kapiteleinführung: Jörn Rüsen	59
Geschichte (E. Weyrauch)	77
Periodisierung (U. A. J. Becher)	83
Historismus (J. Rüsen)	89
Historischer Materialismus (H. Fleischer)	92
Gesellschaftstheorie (G. von Staehr)	96
Ideologie, Ideologiekritik (G. von Staehr)	99
Historik (J. Rüsen)	102
Historische Methode (J. Rüsen)	105
Hermeneutik, Verstehen (K. G. Faber)	108
Historische Begriffe (K. G. Faber)	111
Gesetze, Erklärung (H. C. Hennig)	114
Narrativität (H. M. Baumgartner)	117
Kontinuität (H. M. Baumgartner)	120
Objektivität (J. Rüsen)	123
Universalgeschichte (K. Eder)	127

Sozialgeschichte, Gesellschaftsgeschichte (J. Kocka)	130
Strukturgeschichte (J. Kocka)	135
Historische Sozialwissenschaft (J. Kocka)	136
Wirtschaftsgeschichte (H. P. Ullmann)	138
Politische Geschichte (H. Mommsen)	141
Kulturgeschichte (R. Vierhaus)	146
Geistesgeschichte, Ideengeschichte, Geschichte der Mentalitäten (G. G. Iggers)	149
Zeitgeschichte (U. A. J. Becher)	153
Biographie (H. Scheuer)	156

III. Geschichte in der didaktischen Reflexion

Kapiteleinführung: Klaus Bergmann	163
Geschichte der Geschichtsdidaktik und des Geschichtsunterrichts (K. Bergmann / G. Schneider)	175
Kategorien der Geschichtsdidaktik (U. Mayer / H.-J. Pandel)	180
Gegenwarts- und Zukunftsbezogenheit (K. Bergmann)	184
Emanzipation (K. Bergmann)	187
Auswahl (H. Süßmuth)	190
Problemorientierter Geschichtsunterricht (U. Uffelman)	197
Exemplarischer Geschichtsunterricht (J. Rohlfes)	200
Historisches Wissen (M. Dörr)	203
Geschichtsbild (G. Schneider / I. Wilharm)	206
Sprache (F. Lucas + U. A. J. Becher)	209
Personalisierung, Personifizierung (K. Bergmann)	213
Multiperspektivität (K. Bergmann)	216
Schulbuch (W. Hug)	218
Politische Bildung (S. George)	224
Didaktik der Universalgeschichte (V. Rothe)	226
Didaktik der Friedenserziehung (A. Kuhn)	230
Didaktik der Zeitgeschichte (U. A. J. Becher)	233
Heimatgeschichte (S. Peukert)	235
Alltag (K. Bergmann / S. Thurn)	239
Arbeitergeschichte (D. Peukert)	243
Frauen Geschichte (B. von Borries)	247
Geschichte der Kindheit (K. Hausen)	253
Geschichte der Schule und des Unterrichts (K. Bergmann / G. Schneider)	255

IV. Geschichtsdidaktik und Curriculumentwicklung

Kapiteleinführung: Annette Kuhn	261
Kommunikative Geschichtsdidaktik (F. Baumgart)	271
Lerntheorie und Geschichtsdidaktik (A. Kuhn)	275
Bildungstheorie und Geschichtsdidaktik (B. Mütter)	277
Ideologiekritik und Geschichtsdidaktik (G. von Staehr)	283

Psychologie und Geschichtsunterricht (R. Krieger)	285
Bedingungsanalyse (A. Kuhn)	292
Schülerinteresse (A. Kuhn)	295
Lernziele, Qualifikationen (J. Rohlfes)	300
Operationalisierung (J. Rohlfes)	306
Transfer (R. Krieger)	308
Chronologischer Geschichtsunterricht (U. A. J. Becher)	311
Richtlinien, Lehrpläne (K. Fröhlich)	314

VIII

Inhalt

Band 2

Die Autoren	XI
-------------	----

Abkürzungsverzeichnis	XXV
-----------------------	-----

V. Geschichte im Unterricht

Kapiteleinführung: Hans-Jürgen Pandel	3
Unterrichtsplanung (A. Kuhn)	15
Langsschnitte, Querschnitte (I. Wilharm)	22
Quellenarbeit, Quelleninterpretation (H.-J. Pandel)	25
Begriffsbildung (J. Rohlfes)	30
Sozialformen (H.-J. Pandel)	33
Arbeitsformen (B. Unckel)	46
Entdeckendes Lernen (K. Filser)	56
Projektarbeit (W. Boldt)	59
Interview (Oral History) (L. Steinbach)	62
Programmierter Geschichtsunterricht (B. von Borries)	65
Geschichtsunterricht und Museen (D. Hoffmann)	67
Medien (H. Witthöft)	72
Film (W. van Kampen)	79
Geschichtserzählung (G. Schneider)	83
Geschichte im Jugendbuch (H. Witthöft)	86
Leistungsmessung und Leistungsbeurteilung (B. von Borries)	89
Tests (B. von Borries)	93
Empirische Unterrichtsforschung (W. Fünrohr)	98

VI. Geschichtsunterricht als Institution

Kapiteleinführung: Gerhard Schneider	105
Historisches Lernen in der Grundschule (H.-D. Schmid)	115
Geschichtsunterricht in der Haupt- und Realschule (H.-J. Pandel)	121
Geschichtsunterricht in der Sekundarstufe II (P. Böhning)	125
Geschichtsunterricht in der Sonderschule (W. Zitzlaff)	128
Historisch-politische Bildung in der Erwachsenenbildung (B. Faulenbach)	134
Historisch-politische Bildung in der Bundeswehr (M. Kutz)	140

Inhalt

IX

Georg-Eckert-Institut für Internationale Schulbuchforschung (R. Riemenschneider)	143
Geschichtsunterricht in der DDR (H.-D. Schmid)	146
Geschichtsunterricht in der Dritten Welt (U. Kratz)	152

VII. Geschichte im Kanon der Unterrichtsfächer

Kapiteleinführung: Werner Boldt	157
Integration, Kooperation, Koordination (H. Süßmuth)	167
Geschichtsunterricht und politische Bildung (S. George)	171
Geschichtsunterricht und Social Studies (H. Süßmuth)	176
Geschichtsunterricht und Geographieunterricht (D. Böhm)	183
Geschichtsunterricht und Arbeitslehre (K. G. Fischer)	189
Geschichtsunterricht und Deutschunterricht (H. Müller-Michaels)	191
Geschichtsunterricht und Ästhetische Erziehung (W. Zacharias)	196
Geschichtsunterricht und Religionsunterricht (G. Ringshausen)	200

VIII. Geschichtslehrerbildung

Kapiteleinführung: Lothar Steinbach	209
Studium der Geschichte (H. Wunder)	221
Studium der Sozialwissenschaften (H. Süßmuth)	227
Studium der Geschichtsdidaktik (K. Fröhlich)	232
Fachpraktikum (U. Mayer / H.-J. Pandel)	238
Projektstudium (W. Boldt)	241
Einphasige Lehrerbildung (W. Boldt)	244
Referendariat (B. Unckel)	246
Lehrerfortbildung (A. Genger)	251

Wichtige Zeitschriften und Reihen	257
-----------------------------------	-----

Personenregister	259
------------------	-----

Sachregister	263
--------------	-----

Op Zoek naar het Verleden. Een tussenbalans

A.C.M. Peek

Bespreking van:

M.C.J. Heijligers en S.A.J.J. Aarts, *Op zoek naar het Verleden*.

Uitg. Wolters-Noordhoff, Groningen.

De serie bestaat uit:

Verantwoording, 24 blz., gratis.

Deel 1, 216 blz., f 30,80.

Docentenmateriaal 1, 116 blz., f 25,00.

Deel 2, 224 blz., f 31,80.

Docentenmateriaal 2, 152 blz., f 32,30.

Deel 3vh, 368 blz., f 41,65.

Docentenmateriaal 3vh, 222 blz., f 46,70.

Deel 3m, 285 blz., f 36,60.

Docentenmateriaal 3m, 170 blz., f 46,95.

De bel voor het derde uur klinkt. Een groep brugklassers komt, scheeflopend door het gewicht van hun enorme schooltassen, het lokaal binnen. De leraar zit achter zijn bureau. Hij groet links en rechts, praat even met een binnenkomer. De rest gaat zitten, haalt schrift, pen en geschiedenisboek tevoorschijn en gaat aan het werk. In korte tijd is vrijwel iedereen bezig. Het is niet doodstil, maar wat zacht gepraat verstoort de werksfeer niet. De leraar zegt af en toe wat, maar nog niet één keer heeft hij de klas als geheel toegesproken. Niet hij, maar de kinderen zijn met geschiedenis bezig. Intens tevreden kijkt hij naar zijn leerlingen. Ze weten wat ze moeten doen en klaarblijkelijk hebben ze er ook zin in.

Voor veel leraren is zoiets een ideaal. Mij is het een enkele maal overkomen. En dit succes – want zo zie ik het – schrijf ik in niet geringe mate toe aan het gebruik van de methode 'Op Zoek naar het Verleden'. Ik wil proberen over een aantal aspecten van deze geschiedenis methode mijn oordeel te geven. Een oordeel dat met name is gebaseerd op mijn ervaringen in de klas. 'Op Zoek naar het Verleden' is nu voor het vierde jaar op de markt. De methode is nog niet helemaal compleet, een 2-mavo deel is nog in de maak met de bijbehorende docentenhandleiding. Maar wat nu op tafel ligt is van imponerende omvang. Naast het brugklasboek, de boeken voor 2 en 3-vh en een 3-m boek zijn uitgebreide docentenhandleidingen, een aparte Verantwoording, een aantal gebruikersbulletins en een viertal mappen met honderden pagina's extra materiaal en toetsmateriaal voorhanden. Een prestatie van formaat, zeker van M. Heijligers die een belangrijk deel van de productie voor zijn rekening nam.

De aanpak van 'Op zoek . . .'

Voor de meeste docenten is het boek het belangrijkste hulpmiddel bij het geven van de les. Hóe belangrijk precies hangt van de manier van lesgeven af. Dit geldt natuurlijk ook voor 'Op Zoek . . .'. Maar ik geloof dat de ruimte van de docent om helemaal zelf te bepalen hoe groot het gewicht van het boek in zijn lessen is, kleiner is dan bij het traditionele boek. De hele opzet vraagt, nee, vereist een bepaalde aanpak, zonder welke het gebruik van 'Op Zoek . . .' wel op een teleurstelling moet uitlopen. Die aanpak is het

uitgebreid ruimte geven aan zelfwerkzaamheid van leerlingen. Dát is een van de dragende principes van de methode. Het is ook het allereerste wat de auteurs in hun Verantwoording schrijven. Ik vind het overigens buitengewoon positief dat de schrijvers hun doelstellingen en de keuzes die daaruit voortvloeien zo ruim verantwoordwoorden, óók in gebruikersbulletins en de laatste delen docentenmateriaal. Geen sectie hoeft zich bekocht te voelen als ze de moeite neemt vooraf dit materiaal goed te bekijken.

Een leraar doet een verkeerde keus met deze methode als hij om welke redenen ook niet in staat of bereid is een behoorlijk deel van de lestijd de leerlingen zelfstandig en in eigen tempo te laten werken. Als dat zo is zijn er andere en bruikbaarere methodes.

Zelfwerkzaamheid

Zelfwerkzaamheid blijft bij 'Op Zoek . . .' namelijk geen kreet. De inhoud en de organisatie daarvan zijn er aan aangepast. Voorbeeld: het brugklasdeel start met Werkaanwijzingen. Die zetten de leerlingen op het spoor van het zelf doen. Daarin wordt het systeem van vragen, opdrachten, diagnostische tussentoetsen, eindtoetsen en de rol van de leraar uiteengezet in voor de leerling begrijpelijke taal. Dan volgt het onvermijdelijke uitleggen van de term geschiedenis, de tijdrekening en de tijdbalken. De introductie wordt afgerond door – heel belangrijk – een hoofdstukje 'Goed Kunnen Lezen'. Het geheel is voorzien van tussen- en eindtoetsen in het docentenmateriaal. Hoewel de brugklassers, barstend van motivatie en trappelend van ongeduld om zich in het verleden te storten, zich met enig ongeduld door deze teksten en opdrachten heenwerken, is de introductie niet te ruim genomen. Hier worden ze op de rails gezet die hen door de hele methode moet leiden.

Een ander aspect van het boek dat de zelfwerkzaamheid mogelijk maakt en bevordert, is de opening van ieder hoofdstuk. In de hele methode begint elk thema met een afdeling 'Wat je moet Kunnen'. Een bijzondere opmaak ondersteunt het belang ervan. Er in staat systematisch, concreet, en begrijpelijk geformuleerd leerdoelen bijeen. Leerlingen moeten kunnen weer-geven, opnoemen, uitleggen, vertellen, beschrijven, verklaren, herkennen, aanwijzen enz. enz. Iedere leerling weet dat als hij inderdaad kan 'wat je moet kunnen',

de eindtoets voldoende gemaakt kan worden.

Maar is dit niet teveel voorkauwen, wordt het ze niet té gemakkelijk gemaakt? Leerlingen worden toch juist geprikkeld als ze zelf, door schade en schande leren ontdekken wat er van ze gevraagd wordt. Werk je op zo'n manier niet het minimalisme, het op een zetje afstevenen in de hand? Ik ben ervan overtuigd dat de auteurs hier een juiste keuze hebben gedaan. Leerlingen, en zij niet alleen, stellen duidelijkheid op prijs. Sterker nog, ze hebben er recht op. Als de school, de docent, het boek eisen aan hen stellen behoren ze zo precies mogelijk te weten wat die eisen zijn. Weten wat er van je gevraagd wordt en het plezierige gevoel dat niet het onmogelijke van je geëist wordt werkt juist motiverend. Leerlingen gaan met meer zelfvertrouwen aan de slag, angst voor repetities vermindert, hulp bij de voorbereiding wordt verbeterd en gestructureerd.

Een ander onderdeel van de zelfwerkzaamheidsaanpak is het gebruik van antwoordbladen. De stof is onderverdeeld in hoofdstukken en in – vele – paragraafjes. Elke paragraaf wordt gelardeerd met opdrachten. Die zijn bedoeld om de leerling te helpen de stof zelfstandig te verwerken. Vaak zijn het simpele vragen die de leerling dwingen de tekst goed te lezen en te herlezen en de illustraties goed te bekijken.

Het zou natuurlijk moordend zijn voor de les om al die opdrachten klassikaal te bespreken. Bijna niets is zo vervelend als eindeloos antwoorden corrigeren of dicteren die leerlingen echt zelf wel kunnen vinden. Bovendien is het tijdverspilling. Vandaar de antwoordbladen in het docentmateriaal. De leraar kan zelf bepalen op welk moment hij die uitdeelt met de opdracht het werk zelf te corrigeren, in of buiten de les.

Maar dan gaan ze er toch met de pet naar gooien? Ze wachten toch rustig het antwoordblad af en schrijven dat over? Dat lijkt een steekhoudend argument. Maar als de leraar en het boek de leerling weten te motiveren echt aan de opdrachten te werken en als de vorderingen regelmatig gecontroleerd worden, dan geldt het bezwaar niet. Bovendien is het mijn overtuiging en ervaring dat leerlingen – ook de jongsten – in staat zijn verantwoordelijkheid voor de kwaliteit van hun werk te dragen. Als ze maar op school in die sfeer worden opgevoed. Natuurlijk zijn er luiere slimmerikken die door de mazen van het net zwemmen, maar in welk lessysteem komen die niet voor? Ook wat betreft de antwoordbladen is mijn oordeel positief.

Differentiatie

Differentiatie binnen de klas is het probleem dat iedere leraar die consequent zelfwerkzaamheid toepast, onvermijdelijk en zeer accuut op zijn bord krijgt. De auteurs zijn zich van dit probleem bewust geweest. Ze hebben erover geschreven, hebben oplossingen gezocht en suggesties gedaan. Maar een omvattende oplossing biedt de methode uiteindelijk niet. Dat is ook wel veel gevraagd, maar toch.

Differentiatie naar tempo is het eerste wat optreedt. Er zijn altijd leerlingen die om een veelvoud van redenen sneller werken dan het door de docent bepaalde minimumtempo.

In het boek staat de basisstof. Sinds kort is er extramateriaal over de Prehistorie, de Grieken, de Middeleeuwen, de Lage Landen. In deel 2 van het docentmateriaal vinden we extramateriaal bij de Middeleeuwse Stad. Dit alles kan in bepaalde opzichten dienst doen als verdiepingstof. Verder geeft deel 3 van het docentmateriaal herhalingsopdrachten. Wat dit betreft is dus nogal wat gepresteerd. Maar veel wordt overgelaten aan de creativiteit van de docent en de leerling. Er worden wel suggesties gedaan. Zo staat er gelukkig in ieder deel een lijst met toepasselijke literatuur.

Bovendien is in verband met de differentiatie tussen Havo en Vwo en tussen Mavo C en D een poging ondernomen om via een klassificatie van toetsvragen in A, B en C-categorieën, opklimmend in moeilijkheidsgraad, de leraar een houvast te bieden aangaande het niveau van de individuele leerling. Hoe die individuele verschillen dan weer vertaald moeten worden in individuele programmering van de lessen verdiepingstof blijft in het vage.

De leerstof zelf

De methode is thematisch van opzet. De auteurs kozen in de meeste gevallen voor traditionele onderwerpen. Van prehistorie tot volksverhuizing, van middeleeuwen tot industriële revolutie, van de Verlichting tot de hedendaagse geschiedenis, met staatsinrichting toe. De leraar komt niet voor grote verrassingen te staan, op een enkele na. Zo is in deel 2 op goede gronden gekozen voor het minimaliseren van politieke geschiedenis en wordt de aandacht sterk op het sociaal-economische gericht. De politiek wordt bewaard tot deel 3 en, merkwaardig genoeg, voor de thema's 'Grieken' en 'Romeinen' van deel 1. Bovendien gaat het daar om ontwikkeling en werking van politieke structuren. Bij alle moeite die de schrijvers doen om een 'leerlingvriendelijke' methode te maken, ontkomen ook zij niet aan de behan-

deling van stof waarvan betwijfeld mag worden of de gemiddelde brugklasser er aan toe is.

Verrassend in positieve zin is de grote aandacht die in deel 2 wordt besteed aan de geschiedenis van de techniek van pakweg de laatste 250 jaar. Ook de allernieuwste ontwikkelingen ontbreken niet en de leerlingen worden zelfs aangemoedigd hun mening over de toekomst, hun toekomst, te geven. Dan begint het vak te raken aan maatschappijleer, als meningsvorming plaatsvindt over genetische manipulatie, kunstmatige bevruchting bij mensen, moderne vernietigingswapens en automatisering. Niet iedere docent voelt zich volkomen thuis op die terreinen. Dat kan overigens ook al het geval zijn bij de uitleg van allerlei machines en technieken. Ikzelf betrokken in zulke gevallen de natuurkundeleraar erbij en liet de leerlingen via spreekbeurten een inhoudelijke bijdrage leveren. Je staat versteld hoeveel sommige kinderen weten over ruimtevaart en computertechniek.

Hoe wordt de stof gepresenteerd en geordend? Om op eigen kracht leerdoelen te bereiken moeten leerlingen door het boek gestimuleerd worden. Hier hebben de auteurs kansen gemist. Bijvoorbeeld wat betreft de 'Einstieg'. Aan het begin van een thema moet de belangstelling van de leerling gewekt worden. In het brugklasboek beginnen bijna alle thema's met een geografisch gedeelte. Op zich is de ruime aandacht in 'Op Zoek...' voor dit aspect van de geschiedenis alleen maar toe te juichen. Opdrachten verwijzen naar de historische atlas, er zijn veel toetsvragen met kaarten en plattegronden, en in het boek komen die ook ruimschoots voor. Maar is de geografie in alle gevallen de juiste instap?

In het algemeen is te weinig aandacht besteed aan inleving, spanning, herkenning, 'human interest'. In het hoofdstuk over de volksverhuizing moeten de leerlingen tot paragraaf 16 wachten voordat ze een verhaal tegenkomen waarin herkenbare jonge mensen met een naam, spannende en emotionele dingen beleven. Dat is jammer en onnodig. In hun Verantwoording wijzen de schrijvers wel op 'het verhaal' van de leraar, maar dat is onvoldoende. Natuurlijk dient de leraar te vertellen, de geschiedenis tot leven te brengen. Maar juist omdat 'Op Zoek...' zo principieel uitgaat van zelfwerkzaamheid zou daar meer aandacht aan besteed kunnen worden.

In sommige hoofdstukken zijn de auteurs daarin beter geslaagd. In vergelijking met het hoofdstuk 'Romeinen' is het Egypte-hoofdstuk aantrekkelijker door de ruime aandacht voor het dagelijks leven en de

vele illustraties daarbij. In deel 2 is het thema 'de situatie van de arbeiders' door het veelvuldig gebruik van aansprekende bronnen beter dan het hoofdstuk over de ontdekkingen waarin de spanning van het onbekende en het avontuur maar moeizaam te vinden is. Het 3-m deel is wat dit betreft ook beter dan het 3-vh deel. Waarom zouden havo-vwo leerlingen eigenlijk minder behoefte hebben aan inleving, herkenning en spanning? Het is toch een misverstand dat dit ten koste moet gaan van de diepgang en de moeilijkheidsgraad.

De leerstof is overzichtelijk gerangschikt, in begrijpelijke taal geschreven en aangepast aan de niveauverschillen tussen klassen en schooltypen. Het gebruik van geschreven bronnen is nogal wisselend. Sommige hoofdstukken zijn ruim voorzien, in andere worden ze node gemist. In het 3-vh boek geldt het eerste bijvoorbeeld voor de hoofdstukken 'Imperialisme' en 'Uitbuiting en Verzet', in het thema 'Franse Revolutie' komen we ze nauwelijks tegen.

De opdrachten die de leerling door de stof leiden zijn duidelijk geformuleerd. Maar het zijn er wel érg veel. De schrijvers zien dat ook wel in en doen gedetailleerde voorstellen voor het inkorten van hoofdstukken en het beperken van de opdrachten. Het gevaar van sleur en demotivatie is bij het louter doorwerken van het boek bepaald niet denkbeeldig. De ruimte die door beperking ontstaat kan gebruikt worden voor andere werkvormen. Daarbij speelt de creativiteit en de inbreng van de leraar weer een centrale rol. Er worden zelfs suggesties gedaan om de verwerking van de stof op heel andere manieren dan

via de opdrachten plaats te doen vinden, bijvoorbeeld door gebruik te maken van de vele prachtige illustraties in het onlangs verschenen extramateriaal.

De illustraties in het boek en bij de toetsen zijn duidelijk en functioneel. Er wordt op verschillende manieren gebruik gemaakt van kaarten, grafieken, tekeningen en illustratieve bronnen.

Toch maken de boeken een sobere indruk. Sommigen zullen ze zelfs saai noemen. Naarmate de delen elkaar opvolgen verandert dat ten goede. Het 3-m deel oogt het aardigst. De soberheid zit hem vooral in het ontbreken van kleuren en foto's in de delen 1 en 2. Er wordt wel effectief met een steunkleur gewerkt, maar de oogverblindende kleurenrijkdom van bijvoorbeeld 'Sprekend Verleden' zal men hier missen. Dat is jammer, maar het kostenaspect zal hier wel een rol hebben gespeeld.

Toetsen

Nog een aantal opmerkingen over de toetsen. Goede toetsen maken is een heidens karwei. De auteurs hebben erg veel werk gemaakt van het bijeen brengen van een indrukwekkende hoeveelheid toetsmateriaal. Daarmee wordt de taak van de leraar enorm verlicht. Niet dat hij kant en klare toetsen krijgt. Hij kan ze zelf samenstellen.

In het toetsmateriaal bij de delen 3-m en 3-vh is een al eerder genoemde indeling naar moeilijkheidsgraad toegepast. Deze indeling wordt uitgebreid verantwoord en zo concreet mogelijk beschreven. Iedere gebruiker is vrij om uiteindelijk het niveau

en de normen zelf vast te stellen. Het enige wat ontbreekt zijn antwoordbladen bij de toetsen.

Ik geloof dat hier een serieuze poging is ondernomen om de beoordeling van leerlingen te verfijnen en controlebaarder te maken, ook voor de leerlingen zelf. Collega's en ouders kunnen gefundeerder worden ingelicht over het niveau van de leerling. Ook de verschillen tussen Havo en Vwo enerzijds en Mavo C en D anderzijds worden beter gehonoreerd. Of het in de praktijk van de individualisering van de begeleiding en het leerstofaanbod, de diagnostiek en de selectie allemaal werkt zal opnieuw voor een groot deel afhangen van de inventiviteit en het organisatorisch vermogen van de docent zelf.

Tenslotte

Een van de aardige kanten van 'Op Zoek...' is dat je kunt zien hoe de schrijvers al doende en reagerend op kritiek en suggesties de methode aanpassen, uitbreiden en verbeteren. Het is geschreven vanuit de praktijk en theoretische reflectie daarop. De methode zal dunkt me blijven veranderen. Vandaar het woord tussenbalans in de titel van dit stuk.

Afsluitend meen ik dat 'Op Zoek naar het Verleden', ondanks de hierboven genoemde punten van kritiek, een belangrijke en waardevolle methode is, die, mits consequent en creatief toegepast, tot grote verandering en verbetering van de lespraktijk kan leiden. De vernieuwing zit hem meer in de verandering van leerling- en leraargedrag en wat minder in de themakeuze en inhoud.

Rectificatie

In het decembernummer van Kleio, Kleio-Didactica nr. 10 over meerkeuzevragen staat een storende fout. Op blz. 11 zijn de nummers bij de plaatjes verwisseld. Als in de tekst over vraag 53 gesproken wordt over illustratie I wordt bedoeld illustratie II en omgekeerd, illustratie II is plaatje en ondertitel I.

Op weg naar de Romeinen

J.H. van der Werff

H. Habets, A. van Hooff, U. de Kruijf, C. van Mourik, W. Oehlen, F. Tielens (samenst.) en P. Bomers (tek.) *Op weg naar de Romeinen. Kennismaking met de klassieke oudheid bestemd voor de brugklas.*

Samengesteld onder auspiciën van de Stichting voor Leerplanontwikkeling SLO, uitg. Eisma, Leeuwarden 1983, 128 pagina's en plastic map met 48 kaarten. ISBN 907005202. Prijs f 25,50. Handleiding ISBN 9070052229. Prijs f 7,50.

Over de klassieke oudheid staat ons een omvangrijke literatuur ter beschikking. Slechts een bedroevend klein deel daarvan is voor brugklassers toegankelijk. Veel aspecten, ook leerzame en didactisch bewerkbare, blijven daardoor voor hen een gesloten boek. Daar steekt iets ongerijms in. We verklaren brugklassers bevoegd tot het bestuderen van culturen die overeenkomstig hun aard het meest bemiddeling behoeven en deze het meest ontberen. Wie dit dilemma als een uitdaging opvat, moet over een flinke dosis inzet en creativiteit beschikken. De samenstellers van *Op weg naar de Romeinen* heeft het daaraan niet ontbroken.

Op weg naar de Romeinen is het werk van een gelegenheidsteam van oudhistorici, docenten en tekenaars, onder auspiciën van de Stichting voor Leerplanontwikkeling.

Het omvat in de door uitgeverij Eisma in zwart-witdruk keurig verzorgde uitgave drie onderdelen: een leerlingenboek, een los mapje met 48 bewerkte op kaart gebrachte inscripties en een lerarenhandleiding. Deze laatste is ook apart verkrijgbaar.

In een verantwoording (Lerarenhandleiding blz. 1) geven de samenstellers aan wat hen voor ogen stond: de brugklassers, in het bijzonder de brugklassers die geen gymnasiaal onderwijs (zullen) volgen, in contact te brengen met de klassieke (i.e. de Romeinse) oudheid. In die opzet slagen zij volledig.

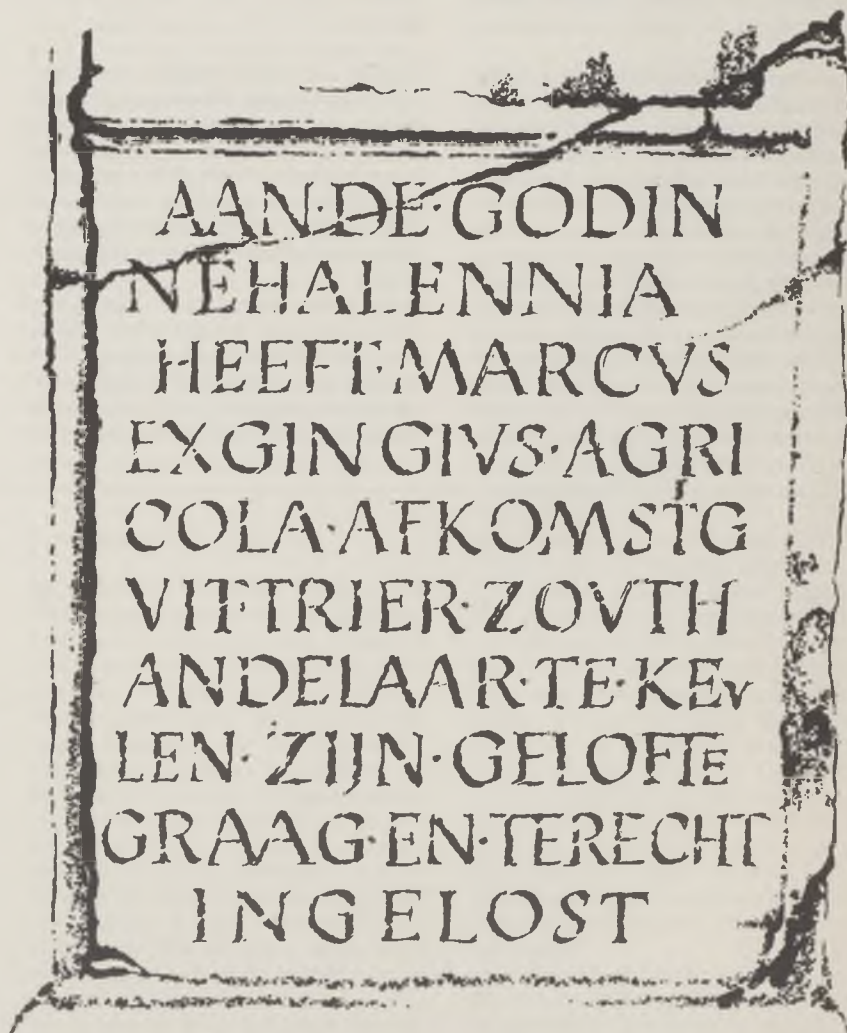
Het leerlingenboek vertrekt vanuit een denkbeeldig punt: het denkbeeldige stadje Tilonium, 'opgebouwd', zoals de leerlingen na enige bladzijden wordt voorgesteld, 'uit brokjes die we van verschillende Romeinse steden kennen' (Leerlingenboek blz. 17). Na het stichtingsverhaal van Tilonium (op zichzelf een goede vondst) en de behandeling van de platte-

grond (beide in hoofdstuk II), worden we door de samenstellers in het geactualiseerde Tilonium rondgeleid (hoofdst. III). Allerlei aspecten van het stadsleven passeren daarbij de revue, zoals de thermen, het amfitheater, de magistraatsverkiezingen – steeds in fictieve gedaante.

In de volgende hoofdstukken wordt de lijn tussen lezer en onderwerp verlegd en verlengd. De leerlingen moeten zelf stukjes van de Romeinse samenleving reconstrueren. Dat gebeurt aan de hand van vertaalde tekstfragmenten van antieke auteurs (hoofdst. IV en V) en van bewerkte inscripties (hoofdst. VI). Bij het laatste hoofdstuk behoort ook het losse kaartenmapje.

Ieder hoofdstuk bevat instructies en opdrachten ter verwerking van de lesstof. De opdrachten doen een afwisselend beroep op diverse vaardigheden en getuigen meer dan eens van originaliteit. Het geheel – instructies, opdrachten en lesstof – is helder en vlot geschreven en vervalt toch niet in nodeloze jovialiteit.

De lerarenhandleiding biedt wat de titel belooft en zelfs meer dan dat: veel docenten staan nu eenmaal niet veel dichter bij de Romeinse oudheid dan hun leerlingen. *Op weg naar de Romeinen* is inderdaad een compleet lespakket. Daarbij past een niet al te incomplete inspectie.

Afbeelding 108

Kaartenmap nr. 45

Wie zijn inspectie begint bij het illustratiemateriaal – een legitieme handelwijze ten aanzien van boeken over oude culturen – komt pas bij het laatste hoofdstuk op de gedachte een vernieuwende aanpak onder ogen te hebben. Sommige tekeningen zijn een beetje melig (afb. 11, 88, 89, 90 en 95) en doorgaans ontbreken de toelichtende beschrijvingen die de integratie tussen tekst- en illustratiemateriaal hadden kunnen bevorderen. Het is jammer dan de samenstellers aan dit onderdeel niet de zorg hebben besteed die de inscripties van het laatste hoofdstuk tot een verrassend hoogtepunt van hun boek maakt.

Een ander punt dat niet helemaal uit de verf komt is dunkt mij de Tilonium-constructie (hfdst. II en III). Deze komt erop neer dat de samenstellers de lezers rondleiden in hun denkbeeldige stadje en daarbij zichzelf en hun gehoor in de oudheid situeren. Ik ben niet wars van fictie, maar deze komt niet helemaal tot leven, belemmert zelfs de informatieoverdracht. We vernemen wel het een en ander over het leven in de Romeinse steden, maar een rondleider – zeker een zogenaamd antieke – kun je moeilijk ter zake doende informa-

tie over tientallen andere Romeinse steden in de mond leggen. Bij een ander vertelperspectief – bijvoorbeeld dat van een bereide legioensoldaat of van een tegenwoordige verteller – had dat wel gekund. Het had wellicht een iets levendiger beeld opgeleverd.

De samenstellers wekken trouwens de indruk ook zelf niet helemaal met hun vertelperspectief uit de voeten te kunnen. Tot driemaal toe passen zij daarop anachronismen toe (Leerlingenboek blz. 27: de vergelijking met de Kuip van Feyenoord; blz. 42: de indirecte verwijzing naar de gilden; blz. 66: de vermelding van de strip-held Asterix), die voor leerlingen weliswaar volstrekt verhelderend zijn, maar het vertelperspectief eenvoudig op losse schroeven zetten.

Echt op dreef raken de samenstellers wanneer zij bronnen aandragen (vanaf hfdst. IV). De geselecteerde antieke tekstfragmenten hebben betrekking op het leven in de stad (hfdst. IV) en op het onderwijs (hfdst. V). Zij zijn goed herschreven en bieden rijke mogelijkheden tot recon-

structie en nuancering. Méér mag men nauwelijks verwachten. En toch durfden de samenstellers verder te gaan. In hfdst. VI presenteren zij bewerkingen van meer dan 60 oorspronkelijke Latijnse inscripties op steen. Hiertoehoren onder meer een aantal van de bekende Nahalenniaaltaarstenen uit het Leidse Rijksmuseum van Oudheden en 48 opschriften uit Lyon (deze laatste vullen het losse kaartenmapje).

De begeleidende tekst wijst de leerlingen hoe zij, al lezend en rubricerend, nijverheidstakken, handelswegen, militaire zaken en begrafenisgebruiken op het spoor kunnen komen. De bewerkte inscripties (de hierbij afgedrukte geven een indruk van het geheel) zijn juweeltjes van herwonnen echtheid. Het is bij mijn weten voor het eerst dat dit moeilijke terrein van de epigrafie binnen handbereik van de leerlingen wordt gebracht. Menigeen zou daarvoor terugschrikken. Het samenstellersteam heeft dat waagstuk op bewonderenswaardige wijze volbracht.

Ik wens de samenstellers toe dat hun *Weg* veel jeugdige gebruikers en volwassen navolgers zal vinden.

Stadsvolk is as loezen, ze raizen van aine zere kop noar ander

Fokko Dijkstra, Lies Boiten, Marie-Christine van der Sman, Taco Pauka

In het denken over leerstofkeuze groeit de aandacht voor regionale geschiedenis. In bijgaand artikel beschrijven de auteurs een regionaal-historisch onderwijs-project in de provincie Groningen.

Fokko Dijkstra is vakdidaktikus geschiedenis aan Ubbo Emmius en medewerker aan het Loga-project. Lies Boiten en Marie-Christine van der Sman zijn verbonden aan de historische afdeling van het Groninger Museum. Taco Pauka is medewerker van de theatergroep Genesis.

Wij streven ernaar om in Kleio meer aandacht aan regionale geschiedenis te geven. Het hoeft daarbij echt niet om zo volledig uitgedroefde projecten als dit Groningse te gaan. Ook over 'binnenschoolse' projecten worden wij graag getipt. Hoe pakt U het aan, wat zijn Uw ervaring met regionale geschiedenis in de klas? Lesmateriaal als voorbeeld, berichten over ervaringen, problemen, resultaten zijn welkom. Antwoorden op vragen als 'hoe komt U aan materiaal, aan deskundige ondersteuning', 'wat voor onderwerpen kiest U bij voorkeur', 'hoe vinden leerlingen het, vergeleken met gewone schoolgeschiedenis' ... zijn zeker voor veel lezers interessant.

Regionale geschiedenis

Regionale geschiedenis biedt leerlingen de mogelijkheid zeer direct – soms lijfelijk – te ervaren dat hun omgeving bestaat uit 'sporen' die gebeurtenissen in het verleden hebben nagelaten. Veelsoortig bronnenmateriaal – gebouwen, landschappen, kaarten, straat- en stads-patronen, namen, dialecten, archieven – is hierbij bruikbaar.

Binnen een regio kan daarnaast een algemeen beeld in een mikrosituatie bestudeerd en getoetst worden. Dit impliceert dat regionale geschiedbeoefening binnen het onderwijs afstand moet nemen van een nostalgische aandacht voor de 'eigen' streek. Richting-gevend voor leerstofkeuze binnen de regio moeten die 'algemene beelden' zijn. Pas dan kan de regionale geschiedenis zich een verantwoorde plaats binnen een geschiedenis-curriculum verwerven.

Een voorbeeld van een dergelijke benadering is het lesmateriaal *'Stadsvolk is as loezen, ...'*. Dit is een onderdeel van het door de Stichting voor de Leerplanontwikkeling gesubsidiëerde LOGA-project. In dit project wordt een leerplan geschiede-

nis en aardrijkskunde voor het lager beroeps onderwijs ontwikkeld. Het materiaal is zeker ook geschikt voor andere schooltypen. Het lesmapje is uitgangspunt voor een onderwijs-project van de theatergroep Genesis. Om deze reden is ook een aan de twee hoogste klassen van het basisonderwijs aangepaste versie verschenen, tot stand gekomen met hulp van Cees van der Kooij.

Het LOGA-project en 'Stadsvolk ...'

Basis voor het deel-leerplan geschiedenis – in verbinding met aardrijkskunde – is de aandacht voor enkele verschillende 'maatschappij-typen': de pre-agrarische samenleving, de agrarische samenleving, de agrarische samenleving met een aantal stedelijke kernen en de industriële, hoofdzakelijk stedelijke samenleving. Er wordt materiaal vervaardigd dat exemplarisch is voor die verschillende maatschappij-typen en dat de overgang van het ene naar het andere type laat zien. Een deel van de onderwerpen wordt uitgewerkt in verschillende regionale konteksten.

De opzet van het materiaal is steeds dat de leerlingen zich via afbeeldingen en verha-

Tekening n.a.v. de arbeidsenquête van 1891.

'Ja als onze handen verkeerd aan het lichaam staan door de koude, dan kan de patroon toch niet verlangen dat wij goed werk zullen leveren. Heeren! Ik hoop toch niet dat ik door hetgeen ik hier zeg broede-loos zal worden: want ik heb een huishouden met vijf kleine kinderen'.
(De ondervraagde, Frederik Jan Luider, werd de dag erop ontslagen.)

len een levendig beeld van mensen binnen zo'n samenlevingstype kunnen vormen en daarnaast via authentiek bronnen-materiaal beelden kunnen toetsen en rekonstrueren.

Naar aanleiding van het werken met het lesmateriaal worden in een onderwijs-leergesprek de belangrijkste begrippen die verband houden met het onderwerp besproken.

Industrialisatie

'Stadsvolk is as loezen, ...' draait om de overgang in Nederland naar een vroeg-industriële samenleving. Een deel van de bevolking trekt van het platteland naar de stedelijke of meer geïndustrialiseerde gebieden. De woonomstandigheden in de steden worden hier des te slechter door. Fabrieken gaan steeds meer over op stoomkracht en worden grootschaliger. De arbeidsomstandigheden in de fabrieken zijn slecht.

Twee tegenbewegingen ontstaan. Een arbeidersbeweging gaat zich inzetten voor verbetering. Daarnaast manifesteert een prille overheidsbemoeiing met het sociaal-ekonomisch leven zich in de Kinderwet (1874), de arbeidsenquetes (1886 en 1891) en de arbeidswet (1889). Binnen het LOGA-project wordt dit onderwerp uitgewerkt in Vlaardingen, Leiden en Groningen.

De agrarische depressie

In de provincie Groningen speelt binnen de bovenstaande ontwikkeling de agrarische depressie (1878 - 1895) een belangrijke rol. Van ca. 1850 tot ca. 1878 beleefde de landbouw een buitengewoon voorspoedige periode. Dit leidde tot welvaart en een hoog geboortenoverschot in met name de drie klei-akkerbouwgebieden, Friesland, Groningen en Zeeland. In de tweede helft van de jaren zeventig slaat deze voorspoed om, vooral als gevolg van de import van grote hoeveelheden Amerikaans graan. Een relatieve overbevolking is het resultaat. De boeren kregen het moeilijk en als eersten werden de dagloners hiervan de dupe.

Het gebrek aan werk werd nog ernstiger door de gelijktijdige invoering van arbeidsbesparende landbouwmachines - o.m. met stoomkracht - en rationelere landbouwmethoden. Dit leidde tot een grote uitstoot van arbeidskrachten. Velen emigreerden. Anderen trokken naar de steden in een, vaak vergeefse, hoop op werk.

Hoewel de stad Groningen geen industrieel karakter had, valt ook hier een groot vestigings-overschot te constateren. Mogelijk trokken ook velen naar de veenkolonien - wel een belangrijk industriegebied -, maar dit is niet onderzocht.

Harmina Wiersma

De hoofdpersoon van het lesmateriaal, Harmina Wiersma, staat model voor de hier geschetste ontwikkeling. Haar vader, Sikke, werkt als dagloner gedurende de jaren zeventig op verschillende plaatsen in de provincie Groningen. In 1880 duikt de familie op in één der beroedste wijken van de stad Groningen, het Oude Bosch, net binnen de kort daarvoor geslechte wallen. Deze wijk maakt kort daarna plaats voor een doorbraak naar het spoorwegstation, teken van vooruitgang. Vervolgens verhuist de familie veelvuldig binnen de stad: 'Stadsvolk is as loezen, ...'.

In 1889 blijkt Harmina, dan veertien jaar oud, te werken in de machinale vlaspinnerij van Dumonceau. Dit is zeker geen voorbeeld van een 'moderne' industriële fabriek. De vlaspinnerij is half en half opgezet als een werkverschaffing, draaide vrij marginaal en werd in 1891 opgeheven. Het is wel een van de weinige grote fabrieken in de stad en de arbeidsomstandigheden, kinderarbeid, beloning, werktijden, geven een redelijk algemeen beeld. De fabriek kreeg grote aandacht in de arbeids-enquete.

In de periode waarin Harmina op de vlas-fabriek werkt, breekt een staking onder de stukwerkers uit. Dit is een reactie op de loonsverlaging als gevolg van de verplichte vermindering van werkuren voor vrouwen en kinderen door de arbeidswet van 1889. Deze staking kreeg ruimschoots aandacht van *Recht voor Allen*, het blad

van de Sociaal-Demokratische Partij. Het is, voor zover bekend, de eerste staking in Nederland van voornamelijk vrouwen.

Zonder dat we veel persoonlijks van haar weten, bikt het leven van Harmina zodoende een aardige blik op het sociaal-ekonomische mozaïek van de late 19e eeuw.

'Recept'

'Stadsvolk' is as loezen, ...' spreekt het meest aan in de provincie en stad Groningen. Het 'recept' is evenwel in meer regio's toepasbaar.

Kern van de onderzoeks-methodiek vormt de combinatie van twee bronnen: De 'arbeids-kaarten', waarop vanaf 1889 de fabriekskinderen werden bijgehouden. Hierop staat ook de geboorteplaats vermeld, zodat 'urbanisatie-kinderen' opgezocht kunnen worden. Daarnaast bieden de 'enquête-verslagen' voor vrijwel iedere regio van Nederland een blik in de arbeids-omstandigheden in erbij passende fabrieken. Het volgen van een familie is vrij eenvoudig via de bevolkingsregisters en de topografische atlanten. Soms kan men zelfs het geluk hebben dat het desbetreffende bedrijfsarchief bewaard is. In Groningen is dit helaas zelden het geval. Mits de arbeidskaarten bewaard zijn, kan het bovenstaande recept binnen iedere regio aangepast worden.

Repetitiefoto 'Raddraaiers' van Genesisus.

Lied uit de bundel 'Gij zijt Kanalje heeft men ons verweten' van Jaap van der Merwe, vermoedelijk gemaakt in verband met de eerste vrouwenstaking.

Wij spinsters van de vlasfabriek,
Horen ons dikwijls door het publiek,
Met recht beklagen.
Maar moest elk ons aan 't werk zien staan,
Door slijk en modder gans belaan,
Elk zou versmaden,
Regeerders die nooit iets doen
Tot verzachting van ons treurig lot,
Maar ons doen buigen,
Onder een arbeidswet zo snood,
Dat z'ons naar geest en lichaam doodt.
Dit zal elk 'tuigen.

Wij spinsters van de vlasfabriek,
Zijn spoedig kreupel, bleek en ziek,
Wij zijn slechts slaven,
Door stinkend water steeds belast,
Veelal door kanker aangetast,
Onz' zwangere braven
Verhopen nooit 'n blozend kind;
't Is meest een lijke dat men vindt,
En als de kleinen
Sons leven, dan is 't voor niet lang,
En d'arme moeders zien ze bang
Toch langzaam kwijnen.

Wij spinsters van de vlasfabriek,
Gezweept door 't vlugge mekaniek,
Doen handel bloeien.
Wij brengen grote schatten voort;
Toch zien w'onz meesters, steeds t'akkoord,
Ons loon besnoeien.
Och, werkers, hebt toch medelij,
Onttrekt ons van die tyranni,
Wilt samen strijden!
Eist met ons allen ene wet,
Die 't vrouwenmoorden gans belet!
Ja, stelpt ons lijden!

Toneel-productie en museum-exposities

De op scholen gerichte theatergroep Genesis heeft naar aanleiding van het Stadsvolk-mapje een onderwijs-project georganiseerd. Onderdelen hiervan zijn het lesmateriaal, het toneelstuk 'Rad-draaiers' en enkele museum-exposities. Ten aanzien van de toneel-productie rezen enkele problemen. Over de persoon Harmina is weinig bekend. Toch vraagt een toneelstuk een duidelijke verbeelding en verhaal-lijn. Maar welk beeld moet je schetsen van een der meisjes van wie de Waalse predikant en tijdgenoot Daubanton zegt: 'Er zijn alleraardigste, goede, vrome meisjes onder, maar er zijn er ook die zeer laag staan...' en 'ze drinken allen, mannen, vrouwen, kinderen, de een meer, de ander minder...'? Moet het verhaal – uit 'pedagogische' motieven uitzicht bieden of moet juist de grauwe uitzichtloosheid zichtbaar worden? De schrijvers hebben gekozen voor een geheel eigen verhaaltrant. De aard van het stuk is soms surrealistisch om bewust afstand te nemen van een 'sociaal-realistisch' nabootsen van een historische 'werkelijkheid'.

In de loop van het project kunnen de leerlingen op verschillende plaatsen een expositie bezoeken.

In Winsum heeft de geschiedeniswinkel van de R.U. Groningen een tentoonstelling ingericht met de nadruk op de landbouw-geschiedenis en de agrarische depressie. Het Groninger Museum concentreert zich op het wonen in de stad en het werk in de fabrieken. Het Veenkoloniaal Museum richt een tentoonstelling in waarin het veenkoloniaal gebied en de landbouw-industrieën centraal staan. Dit laatste museum heeft bovendien extra bijpassend lesmateriaal gemaakt over de opkomst van de aardappelmeel-industrie, getiteld 'Onder de rook van de Eersteling'.

Bij iedere expositie wordt een beperkt deel van de andere exposities opgesteld. Zo ontstaat steeds een drieluik met een wisselend hoofdpaneel. De eigen omgeving van de kinderen wordt op deze wijze steeds gerelateerd aan grotere verbanden.

In dit verband willen wij u nog wijzen op de aankondiging in de rubriek KRONIEK van de conferentie 'Regionale geschiedenis en onderwijs' in Groningen.

Adressen

Het beschreven les-materiaal is te bestellen bij de Stichting voor de Leerplanontwikkeling, Postbus 2041, 7500 CA, Enschede. Tel. 053-840840.

Informatie over het gehele onderwijs-project is te krijgen bij Taco Pauka, Theatergroep Genesis, Oosterstraat 56, Groningen. Tel. 050-139876.

Het materiaal van het Veenkoloniaal Museum, 'Onder de rook van de Eersteling', is te bestellen bij het Veenkoloniaal Museum, Kerkstraat 18, 9641 AR Veendam. Tel. 05987-16393.

Regionaal-historische onderwerpen bieden, meer dan andere onderwerpen, de mogelijkheid tot samenwerking tussen verschillende instellingen: scholen, opleidingen, musea, archieven en – in het beschreven voorbeeld – een toneel-gezelschap. Dit betekent een verbreding van de mogelijkheden van het geschiedenis-onderwijs.

Het stadsvolk-project is hiervan een voorbeeld. Wij bedanken dan ook de vele mensen die via advies, deel-onderzoek, tekeningen, fotowerk, lay-out en het uitproberen van het lesmateriaal hiertoe hebben bijgedragen.

Literatuur

W.J. Formsma e.a., *Historie van Groningen, Stad en land*, Groningen 1981².

F. van Gelder en F. Snijder, 'De staking van de stukarbeiders van Dumonceau te Groningen in 1890', in: *Jaarboek voor de geschiedenis van socialisme en arbeidersbeweging*, 1976.

H. de Vries, *Landbouw en bevolking tijdens de agrarische depressie in Friesland (1878-1895)*, Wageningen 1971.

VGN - nieuws

Actiedag geschiedenis

Het Nederlands Historisch Genootschap organiseert in samenwerking met de VGN op donderdagmiddag 19 april 1984 een middag over de vraag van de huidige waarde van het vak geschiedenis en het opgaan ervan in een vak maatschappijwetenschap of mens en maatschappij.

De plaats van samenkomst is de aula van de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag. Aanvang is 13.00 uur; einde 17.00 uur.

De bedoeling is, dat er een viertal sprekers ongeveer 15 à 20 minuten hun mening geven over de betekenis van het vak geschiedenis, waarna een plenaire discussie zal plaats vinden.

Het bestuur van de VGN hoopt op een grote belangstelling van de kant van haar leden en wekt hen op deel te nemen aan deze 'actiedag' voor het vak.

Het symposium wordt georganiseerd door de onderwijscommissie van het Nederlandse Historisch Genootschap, in welke commissie ook de Vereniging van Geschiedenisleraren in Nederland (VGN) vertegenwoordigd is. Het Historisch Genootschap telt ruim 1700 historici onder zijn leden, in de VGN zijn ca. 2300 docenten op historisch terrein, uit alle sectoren van het onderwijs, georganiseerd. Uw aanwezigheid zal door de commissie op hoge prijs worden gesteld.

De leden van de onderwijscommissie, prof. dr. M.C. Brands, voorzitter, prof. dr. J. Bank, drs. E. Boerhout, prof. dr. M.G. Buist, dr. G. Groenhuis, dr. N.J. Maarsen.

PEDAK - Studiedag 'De historische component van Mens & Maatschappijonderwijs'

In aansluiting op de studiedag, die de PEDAK-sectie van de VGN op 16 mei 1981 onder de titel 'De taak van de geschiedenisdocent in de nieuwe opleiding' (zie voor een verslag van deze studiedag: PEDAK-KLEIO, december 1981) organiseerde, is de PEDAK-sectie voornemens op 30 maart 1984 opnieuw een studiedag op te zetten.

Inmiddels zijn de ontwikkelingen in de richting van de PABO verder gevorderd. In augustus 1984 moeten de nieuwe opleidingen starten. Op ieder instituut wordt nog hard gewerkt aan een organisatori-

sche en een inhoudelijke invulling van de Pedagogische Academie Basisonderwijs (of van het eerste jaar ervan).

De PEDAK-sectie organiseert onder de titel 'De historische component van het Mens & Maatschappij-onderwijs' een studiedag, opdat er een gelegenheid ontstaat voor alle collega's om buiten het eigen instituut te kijken. Uitwisseling van ideeën en plannen voor het instituutswerkplangedeelte voor 'Mens en Maatschappij' zal op deze dag dan ook centraal staan. Een enquête onder OK en PADocenten - met ongeveer veertig reacties - gaf enig inzicht in de problematiek, waarmee momenteel geworsteld wordt. De resultaten van deze enquête zullen in grote mate de opzet van de dag bepalen.

De studiedag is in eerste instantie bedoeld voor PABO-docenten geschiedenis. Andere belangstellenden - onderwijsgevend basisonderwijs, inspectie, onderwijsbegeleiding, nascholing e.d. - zijn vanzelfsprekend welkom, maar zij zullen al naar gelang de beschikbare plaats toegelaten worden.

De studiedag op 30 maart 1984 zal gehouden worden in Utrecht, in het Jaarbeursgebouw. Aanmeldingen zo spoedig mogelijk bij het secretariaat van de sectie: Magdaleen Kingmans, Rubensstraat 57, 9718 MD Groningen. Tel. 050 - 132787.

Cees van der Kooij

Inleverdata voor Kleio-kopij

Omdat gebleken is dat er belangstelling bestaat in de vereniging om in Kleio te publiceren, mededelingen te doen, verslagen af te laten drukken etc. en men er meestal voornamelijk in geïnteresseerd is 'hoe laat het allemaal nog ingeleverd kan worden', volgt hier een gedetailleerde uitzetting.

Gewone kopij (artikelen, verslagen van studiedagen, bestuursstukken en alle andere lange stukken tekst) moet in zijn definitieve versie binnen zijn op de data van de kolom 'gewone kopij' uit het schema. Wanneer U wilt weten voor hoeveel kolommen Kleio U aan het schrijven bent is de volgende vuistregel handig. Een kolom is ongeveer 30 regels tekst van 72 aanslagen (incl. spaties). Het is voor ons prettig als Uw kopij ook op deze manier is uitgetypt.

Als U van plan bent iets dergelijks in te leveren neem dan contact op met een lid van de redactie - benader de redactie rechtstreeks, niet via ... via. Dat veroorzaakt tijdverlies en misverstanden. Wij kunnen U dan erover inlichten wanneer

het stuk geplaatst zou kunnen worden. Zeker voor artikelen geldt dat zij door meerdere leden van de redactie gelezen en op plaatsbaarheid beoordeeld moeten worden, wat enige tijd kost. Vermijd dus onnodige risico's en lever Uw stuk niet op de uiterste dag in, bel in ieder geval op 'dat er iets aan komt'. Dan kunnen wij daar bij onze planning van de nummers ook rekening mee houden. Het zal U duidelijk zijn dat het voor ons ideaal is wanneer wij zo vroeg mogelijk weten wat aan kopij op komst is.

Voor korte berichten van afdelingen, secties en het bestuur, waar haast mee is, hebben wij een nieuwe rubriek 'Nagekomen'. Deze is te vinden op de laatste bladzijde van Kleio, vóór de advertenties. Uw nieuws wordt hier *getypt* afgedrukt. In de kolom 'nagekomen' staat de uiterste datum waarop de tekst bij mij aangekomen moet zijn. (In de kolom 'op de post' vind U in het schema de data waarop de Kleio's volgens de jaarplanning naar het postkantoor gaan. De leden hebben hun blad dan in *beginsel enige dagen later* in de brievenbus.)

Met klem wil ik erop wijzen dat het hierbij gaat om *korte berichten*. Een getypt stuk van enige pagina's neemt bijna evenveel Kleio-bladzijden in beslag, of is door sterke verkleining niet goed meer te lezen. Dergelijke stukken vallen onder 'gewone kopij' en worden normaal gedrukt.

Kant en klare opnamemodellen van aankondigingen van studiedagen etc. kunnen later ingeleverd worden. Ook zij vallen onder 'Nagekomen'. Wilt U wel van te voren opbellen dat er een 'advertentie' komt (van te voren: zie sluitingsdatum voor gewone kopij).

Kopij voor VGN-nieuws, Kroniek, Nagekomen en opnamemodellen zenden naar T. Bogaerts-Stoopman, Omloop-West 9, 3402 XM IJsselstein (Utr.); tel. 03408-83576.

Kleio-nummer	gewone kopij	nagekomen	op de post
april	18 - 2	19 - 3	6 - 4
mei	17 - 3	16 - 4	4 - 5
juni	18 - 4	21 - 5	8 - 6
juli	19 - 5	18 - 6	6 - 7
september	13 - 7	20 - 8	7 - 9
oktober	18 - 8	17 - 9	5 - 10
november	22 - 9	22 - 10	9 - 11
december	20 - 10	19 - 11	7 - 12

Kroniek

Jubileum-tentoonstelling 1984 'Dionysus'

In 1984 viert het Allard Pierson Museum, het Archaeologisch museum van de Universiteit van Amsterdam, zijn 50-jarig bestaan.

Het museum bergt een der grootste universitaire verzamelingen van West-Europa en is sinds 1976 gehuisvest in het voormalig gebouw van de Nederlandsche Bank aan de Oude Turfmarkt 127.

Dit jubileum zal o.a. gevierd worden met een grote tentoonstelling rondom een recente schenking van de Vereniging Rembrandt: een gigantische stenen doodkist (sarkofaag). Deze sarkofaag is aan alle zijden versierd met voorstellingen die betrekking hebben op de verering van de wijngod Dionysus (Bacchus).

In het kader van het universitaire onderwijs worden tentoonstelling en catalogus verzorgd door studenten Klassieke Letteren, Kunstgeschiedenis en Archaeologie, met wetenschappelijke en praktische begeleiding door de staf van het museum.

De tentoonstelling zal gewijd zijn aan diverse aspecten van de wijngod en zijn credienst. Aan de hand van originele antieke voorwerpen zal men een indruk kunnen krijgen van: de kultus en de mythen rondom de god en zijn gevolg van satyrs en menaden; de rol van Dionysus in het antieke theater; de rol van deze god bij dood en verlossing.

Verder wordt de wijnbouw, een belangrijke economische faktor in de oude wereld, toegelicht.

In beperkte mate zal ook aan het 'Nachleben', de invloed van dionysische voorstellingen op de nieuwere kunst, aandacht geschonken worden.

Naast voorwerpen uit de eigen verzameling heeft men enkele bruiklenen uit andere kollekts bij de tentoonstelling kunnen betrekken.

Voor verschillende onderwijsniveaus is speciaal lesmateriaal ontworpen, zodat klassen de tentoonstellingen kunnen bezoeken. Voor groepen worden rondleidingen gegeven.

De tentoonstelling wordt geopend op 30 maart 1984 en zal duren tot in de zomervakantie.

Voor inlichtingen kunt u contact opnemen met de heer R. Lunsingh Scheurleer, mevrouw G. Jurriaans of mevrouw M. van Dorst, telefoonnummer 5252556 (020).

Ongezien en ongehoord geregistreerd

In november 1983 verscheen Voordeel-

krant nr. 2 van Gofilex, waarin een overzicht is opgenomen van per 1 januari 1984 nieuw beschikbare 16 mm.-films en een overzicht van films, die tot 1 juni 1984 tijdelijk in prijs verlaagd zijn.

Tot de nieuwe aanwinsten behoort o.a. de Oshima-film *'Merry Christmas, Mr. Lawrence'* over de tweede wereldoorlog in het Verre Oosten, een film, die in 1983 in de Nederlandse bioscopen lange tijd in roulatie was (f 190,—).

Voordeelaanbiedingen zijn o.m. *'Bonnie en Clyde'* van Arthur Penn (f 99,—), *'De Peetvader'* van Francis Coppola (f 129,—) en enige oorlogsfilms als *'The Passage'* van J. Lee Thompson (f 99,—), *'The Battle of the Bulge'* (over het Ardenenoffensief in 1944) (f 129,—) en *'The Mac Kense Break'*, over een ontsnapingspoging in een Brits krijgsgevangenkamp (f 99,—).

De krant is gratis verkrijgbaar bij Gofilex - Edisonbaan 18 - 3430 AK Nieuwegein - tel. 03402 - 70880.

'De wereld in kleurendia's' is de titel van de catalogus '84/'85 van de Projectie Onderwijs Centrale. Deze catalogus bevat een overzicht van alle siaseries, die de POC levert, geordend naar rubrieken als kunstgeschiedenis, cultuurgeschiedenis, geschiedenis, maatschappijleer.

In vergelijking met de vorige catalogus bevat deze o.m. twee nieuwe series op het gebied van de kunstgeschiedenis: *'William Turner'* (12 dia's) en *'Mary Cassatt'* (6 dia's), beide met toelichting van mevr. Verschuur.

Ook zijn er enige nieuwe series in de rubriek maatschappijleer:

- *'Verkiezingspropaganda'*, een door B. Creemers samengestelde serie, die affiches en posters in Europa analyseert (51 dia's - f 70,—, serie 20);
- *'Geschiedenis van de mode in de 20e eeuw'*: deel III 1940 - 1960 (40 zwart-wit en 8 kleur - f 45,—, serie 32) en
- *'Geschiedenis van de mode in de 20e eeuw'*: deel IV 1960 - 1980 (32 zwart-wit en 22 kleur - f 56,—, serie 33).

Catalogus '84/'85 is gratis verkrijgbaar bij POC - Hoge Naarderweg 42 - 1217 AG Hilversum - tel. 035 - 46101.

Een voortreffelijk filmaanbod op 16 mm. is te vinden in de catalogus van Classics Films BV - Vinkenstraat 186 - 1013 JX Amsterdam - tel. 020 - 262892. De eerste catalogus - *'Het culturele programma voor onderwijs, vormingswerk, filmhuis en jou'* - bevat klassieke en hedendaagse speelfilms, eerst geordend per land, daarna per regisseur en vervolgens per thema. Belangrijke thema's zijn 'Oorlog, bezetting en verzet', met o.m. *'Het meisje met het rode haar'*, *'The Birth of a nation'* en

'Le dernier métro', *'Revolutie'* met *'Pantsercruiser Potemkin'* en *'Antifascisme'* met *'Die Blechtrommel'* en *'Mephisto'*. Over iedere film volgt daarna uitgebreide, rijk geïllustreerde documentatie. Een uitermate informatieve catalogus.

Een aanvulling op deze catalogus verscheen onder de titel 'Het programmavervolgd' met o.m. *'Roma'*, *'The Chosen'* en *'Krieg und Frieden in Europa'*.

Daarnaast is bij Classics een catalogus verkrijgbaar, waarin amusementsfilms centraal staan: *'Het entertainment programma voor jou'*.

Na telefonische aanvraag worden deze catalogi ongefrankeerd (kosten f 8,30) toegestuurd.

Cees van der Kooij

Conferentie 'Regionale geschiedenis en Onderwijs' in Groningen

In Groningen wordt op 17 maart 1984 door de NLO Ubbo Emmius (Groningen) de Federatie van Musea in de provincie Groningen, SECU en de VGN een conferentie over 'Regionale geschiedenis en onderwijs' georganiseerd.

De conferentie vindt plaats in het gebouw van Ubbo Emmius, Grouwelerie 6, Groningen. Tel. 050 - 118107.

Programma:

10.00-10.30

Aankomst, koffie.

10.30-11.30

Opening door Dr. J.J. Huizinga, hoofdcent geschiedenis Ubbo Emmius.

Inleiding door IJ. Botke, docent geschiedenis Ubbo Emmius: 'Regionale geschiedenis - heemkunde?'

Hierna worden in twee rondes regionaal lesmateriaal gedemonstreerd en besproken rond de volgende onderwerpen:

- Experimentele archeologie in Drente.
- 'Stadsvolk is as loezen, . . .', landbouwkrisis en urbanisatie in Groningen.
- Service van het museum: museumkisten en scriptiemappen van het Veenkoloniaal Museum.
- 'De kaart van Egbert Hauboos', de 17e eeuwse vogelvluchtkaart als bron.
- 'Waarom staat die kanaal hier?', sporen in het landschap in de Veenkoloniën.
- Het Terpenspel, een simulatiespel over de trek naar de Terpen.

(Iedere deelnemer kan twee programma-onderdelen volgen)

11.30-12.30

Eerste ronde materiaal.

12.30-13.30

Lunch en Museum-markt.

13.30-14.30

Tweede ronde materiaal.

14.30-15.00

Thee-pauze.

15.00-16.15

Voorstelling van 'Raddraaiers' van de theatergroep GENESIUS, onderdeel van het in het hiervoor afgedrukte artikel beschreven onderwijsproject.

Gedurende de conferentie staat in het gebouw van Ubbo Emmius de tentoonstelling rond de landbouw-geschiedenis en de agrarische depressie in Groningen opgesteld. In dezelfde tijd loopt in het Groninger Museum de tentoonstelling met de nadruk op de stad.

Informatiemarkt Onderwijsdocumentatie

Op 18 en 19 april 1984 organiseren de Stichting voor Onderzoek van het Onderwijs (SVO) en de Vakgroep Onderwijskunde van de Rijksuniversiteit Utrecht (VOU), in samenwerking met de commissie Onderwijskundige Documentatie (Ministerie van Onderwijs, België) een informatiemarkt over Onderwijsdocumentatie aan de Rijksuniversiteit te Utrecht (Centrumgebouw Zuid). Dit is een vervolg op de Antwerpse Documentatie Dagen in 1981.

Getracht zal worden een zo volledig mogelijk beeld te geven van de mogelijkheden op het gebied van de onderwijsdocumentatie in al zijn facetten. Een groot aantal instellingen en bedrijven die diensten verlenen ten aanzien van de onderwijsdocumentatie in de breedste zin van het woord, zullen aan deze informatiemarkt deelnemen. Naast de (nog) niet geautomatiseerde onderwijsdocumentatiebestanden zullen ook on-line systemen gedemonstreerd worden zoals ADION, IPB, PARAC, FRANCIS, ERIC, EUDISED, e.a. Het ligt tevens in de bedoeling een aantal soft-ware pakketten ten behoeve van bibliotheek- en documentatiedoel-einden op mini- en microcomputers te demonstreren.

Op beide dagen zullen korte lezingen gehouden worden waarin de deelnemende instanties de mogelijkheden van hun specifieke dienstverlening op het gebied van de onderwijsdocumentatie uiteen zullen zetten.

De RU Utrecht is gemakkelijk zowel per openbaar- als per eigen vervoer te bereiken. De toegangsprijs zal fl. 10,— bedragen. Via de media en op aanvraag zal te zijner tijd gedetailleerder informatie gegeven worden.

Inlichtingen zijn verkrijgbaar bij: SVO, Pletterijkade 50, 2515 SH DEN HAAG; telefoon: 070-824321 tst. 26.

Onderwijs in druk

De organisatoren van de 'Informatiemarkt Onderwijsdocumentatie' willen U tevens attenderen op het symposium 'Onderwijs in Druk'.

Dit symposium wordt gehouden op 18 en 19 april 1984 te Utrecht in Transitorium 2 in de Uithof.

'Onderwijs in Druk' is een symposium over de vele kanten aan het vervaardigen van drukwerk voor het eigen onderwijs. Gericht op docenten en hun medewerkers. Lezingen, posterpresentaties, expositie en demonstratie van apparatuur, discussies en workshops.

Inlichtingen zijn verkrijgbaar bij: secretariaat Onderwijs in Druk, telefoon 030-531314.

Recensies

School en didaktiek

C.J. Franssen en J. van Zwijndregt, *Staatsinrichting van Nederland*. (Voortgezet door H.M. Franssen en J.F. Schouwe-naar-Franssen). Wolters-Noordhoff, Groningen, 28ste druk, 263 blz., prijs f 35,—.

W.R.H. Koops en H.M. Franssen, *Ons staatsbestel in kort bestek*. Wolters-Noordhoff, Groningen, 7de druk, 64 blz., prijs f 10,90.

Grondwet en statuut. Verzorgd door W.R.H. Koops, Wolters-Noordhoff, Groningen, 11de druk, 46 blz., prijs f 5,—.

Frank van Brakel, *Knollen en citroenen, nieuwe oogst, een verkiezingscontroleboek '82/'86*. Uitgeverij Heureka, Weesp, prijs f 19,50.

Generaties leerlingen in het voortgezet onderwijs zijn in de staatsinrichting van ons land ingewijd met het groene boek van Franssen en Van Zwijndrecht. De nieuwe grondwet, die op 17 februari 1983 van kracht werd, maakte een herdruk van deze bestseller noodzakelijk, de achttwintigste! In zijn soort is dit een goed schoolboek, dat zich in de praktijk bewezen heeft. Ons staatsbestel in kort bestek is volgens dezelfde methode opgebouwd. Het bevat alleen veel minder stof. Het eerste boek houdt zich min of meer aan de volgorde van onderwerpen zoals die in de grondwet aan de orde komen; het tweede boekje behandelt achtereenvolgens de belangrijkste organen van het koninkrijk en hun functies. Over Grondwet en statuut

kan ik kort zijn. Een goedkoop en handig bronnenboekje dat iedere leerling in bezit zou moeten hebben.

Voordat ik naar aanleiding van de twee eerste uitgaven nog een aantal kanttekeningen plaats, enkele opmerkingen bij *Knollen en Citroenen*. Eigenlijk hoort het in dit rijtje helemaal niet thuis, want het is geen staatsinrichtingboek en het verdient de naam schoolboek ook niet. Het geeft een overzicht per thema van de verkiezingsprogramma's van politieke partijen die voor de verkiezingen in de Kamer vertegenwoordigd waren. Zo'n overzicht wordt tijdens de verkiezingscampagne vaak door kranten op één of twee pagina's gepubliceerd. Dit boekje is zijn prijs volstrekt niet waard. Je zou bijna een woordspeling op de titel maken.

Staatsinrichting van Nederland en *Ons staatsbestel in kort bestek* zijn van een ander kaliber. Het zijn degelijke boeken die de structuur van ons staatsbestel op een duidelijk en overzichtelijke manier aan de hand van de grondwet uit de doeken doen. Maar de vraag kan gesteld worden: wat hebben leerlingen uiteindelijk geleerd als ze deze boeken doorgewerkt hebben, welke vaardigheden hebben ze zich eigen gemaakt. Inhoud en opzet bieden geen garantie dat leerlingen begrijpen hoe in Nederland overheidsbesluiten tot stand komen, wie daar invloed op hebben, wat de rol van de ambtenaren is, van persiegroepen, wie bepaalt wie wat krijgt, hoeveel en wanneer. Ze leren welke organen er zijn en hun functies in formele zin, maar de werking van het politieke proces blijft versluierd achter allerlei op zich wetenswaardige details.

Bij alle herdrukken is de opzet van beide boekjes nooit gewijzigd. Volgorde van onderwerpen en feiten zijn aangepast aan wijzigingen van de grondwet, maar ingrijpende wijzigingen in ons politiek en maatschappelijk bestel zijn aan de inhoud van deze boeken voorbij gegaan. Dat kan men de auteurs en uitgever nauwelijks verwijten, want ze zijn voorbij gegaan aan het staatsinrichtingonderwijs in ons land. Zelf heb ik 25 jaar geleden les gehad uit Franssen en Van Zwijndrecht en leerde toen in principe hetzelfde als de leerlingen in 1984. Alsof er in kranten, weekbladen en vakpers niet volop gediscussieerd wordt over de crisis in de verzorgingsstaat en bedreiging van de rechtsstaat. De verhouding tussen staat en maatschappij is voortdurend in beweging, onder invloed van sociaal-economische factoren, maar ook als gevolg van veranderende mens- en maatschappij-opvattingen.

Er kan niet gevoetbald worden zonder regels, maar wie alleen de regels kent, heeft nog geen verstand van voetballen en

kan ook niet van het spel genieten. Het staatsinrichtingonderwijs moet vernieuwd worden. Zoals al door anderen in dit blad is betoogd (Van der Woude, nr. 10/80) moet het staatsinrichtingonderwijs een politicologische benadering krijgen. Dan zal het kunnen aansluiten bij de politieke realiteit, zonder dat het hoeft te verschrappen tot het becommentariëren van de waan van de dag. Kraken, staken, demonstraties, de 'markt van welzijn en geluk', bestemmingsplannen, cultuur, kortom heel het politieke spel dat leidt tot beleid zou via het staatsinrichtingonderwijs inzichtelijker gemaakt moeten worden. Een thematisch-problematiserende benadering hoeft zeker niet tot gevolg te hebben, dat de leerlingen geen overzicht meer hebben over de stof die in een bepaald jaar aan de orde zal komen. Het boek van Van Hoorn c.s. (zie Kleio 9/83) kan als een docentenhandleiding fungeren voor het opstellen van een programma staatsinrichting met een duidelijke structuur en systematiek. Regels en spel kunnen vervlochten worden tot een begrijpelijke, want functionele eenheid. Zo'n benadering biedt dan tevens aanknopingspunten voor een samenwerking met de vakken geschiedenis en maatschappijleer. Het spreekt vanzelf dat zo'n opzet meer werk vergt van docenten, maar die moeite zal ruimschoots worden beloond in resultaten van leerlingen en arbeidsvoldoening. Wie in zo'n aanpak nog geen brood ziet, zal met de hier gesignaleerde herdrukken voorlopig goed uit de voeten kunnen. Harm Lamberts

Samuel Pepys, Dagboek 1660 – 1669. Een selectie uit het volledige Dagboek. Vertaling Dr. A. Alberts. Fibula-Van Dishoeck, Haarlem 1981, 348 blz., f 49,50.

Het kon bijna niet missen dat iemand zich in ons egodocumentaire tijdperk weer eens zou ontfemen over de fameuze Samuel Pepys, die over de voor Engeland en ons land zo roerige jaren zestig van de 17e eeuw verslag heeft gedaan in zijn dagboek. Deze in een zeer speciaal steno neergeschreven notities zijn in het begin van de vorige eeuw ontcijferd en hebben sindsdien vooral de Engelsen gefascineerd, omdat zij zulk een onmiddellijk en onverbloemde weerspiegeling vormen van een aantal dramatische gebeurtenissen, in het bijzonder de Restauratie van Karel II (Pepys ging mee met de vloot die hem uit Holland kwam ophalen) en de 2e 'Dutch War' met de begeleidende rampen: de grote pestepidemie, de brand van Londen van 1666 en uiteraard de vernederende nederlagen tegen de 'Hollanders'. Van een Vierdaagse Zeeslag en de tocht naar

Chatham heeft tegenwoordig naar schatting één op de duizend lagere schoolleerlingen, één op de honderd middelbare schoolleerlingen en één op de tien (candidaats)studenten geschiedenis nog enig idee; uit dit dagboek komt men in elk geval te weten dat deze evenementen hebben plaats gehad en de Engelsen enigszins geschokt.

In deze dagboeknotities geeft Pepys inderdaad, van de hak op de tak springend, een veelheid van informatie over alles wat hem bezig hield aan publieke en persoonlijke zaken. Dat Samuel zeer geïnteresseerd was in alles wat Pepys deed en leed, lijdt geen twijfel, waarbij gezegd moet worden dat hij zich in dit Pepysocentrische stelsel niet eens zo slecht manifesteert: in materiële en vooral financiële zaken sterk gericht op het eigen welzijn, maar verder naar het schijnt tamelijk fatsoenlijk en hard werkend, in metafysische en religieuze zaken opvallend ongeïnteresseerd, in amoreus opzicht hecht gebonden aan zijn echtgenote, die duidelijk veel voor hem betekende en zich als persoon weet te handhaven, maar tegelijk sensueel genoeg om katten in het donker te knijpen waar hij de kans kreeg.

Wie echter verwacht – overeenkomstig een zekere reputatie – in dit dagboek van Pepys een soort *Peepshow* te vinden, zal teleurgesteld worden en kan beter terecht bij Jan Wolkers of – historisch – Casanova. Bij de laatste vergeleken is Pepys uiteraard een dilettant en bovendien duidelijk niet vrij van remmingen en ook wel farizeïsme. Als hij met een (intussen) ontslagen kamermeisje Deborah Willet nogal ver is gegaan, geeft hij haar '*niettemin de allerbeste raad, namelijk haar eer goed te bewaren en God te vrezen en nooit toe te laten dat een man met haar zou doen, wat ik had gedaan...*' (p. 325). De encryptische wijze waarop Pepys zijn erotica noteert, wordt door Alberts tot twee maal toe (p. 13 en p. 315) toegelicht. Erg sensationeel is dit alles natuurlijk niet, maar wel is het tekenend voor onze verschuivende moraal dat Mollema in zijn editie ('Samuel Pepys. In woelige dagen, bewerkt door J.C. Mollema, Haarlem 1948, 3. druk) deze passage in bedekter termen en met gebruik van stippeltjes weergeeft (18 nov. 1668, p. 277: '*... en na dineren per koets naar haar toe en zij in het rijtuig gestapt en ik haar gekust en...*'), terwijl de eerste Engelse uitgever, Lord Braybrooke, het nog raadzamer vond deze datum als geheel te laten eclipsen. Overigens is Pepys uiteraard maar een minnaar vergeleken bij wat over de broer van de koning wordt verteld: '*Ze worden hem in White Hall via de geheime (met matten afgeschutte) galerij naar zijn privé-vertrek gebracht. Hij stapt werkelijk*

zo uit het bed van zijn vrouw om naar anderen te gaan, die al voor hem in bed gelegd zijn' (24 juni 1667; ook dit is door Lord Braybrooke gesupprimeerd) – en men kan zich zijn afgunst voorstellen. Afgezien van de neiging tot kuising kan mij, eerlijk gezegd, de oudere editie van Mollema toch meer behagen dan deze uitgave van Alberts. Mollema geeft meer, maar in 'bewerking', terwijl Alberts selecteert en in zijn fragmenten ook een veelheid aan details in de beschrijving van Pepys weergeeft, die de lectrur m.i. vaak nogal moezaam en minder boeiend maakt. Ook is het mij niet duidelijk waarom Alberts Mollema's editie nergens heeft vermeld. Overigens is het een heel mooie en fraai geïllustreerde uitgave, die echter het bezwaar heeft van vele mooie uitgaven, dat zij nogal kostbaar is. Of moderne scholieren veel lust zullen vertonen om zich in dit egodocument te verdiepen, waag ik te betwijfelen, deels vanwege de gedetailleerde weergave, deels ook vanwege hun vermoedelijke onkunde van de achtergronden.

E.M. Janssen Perio

Jan Hoogeveen, Lieve vrouw en kinders. Uitg. Bosch en Keunig, Baarn 1983, prijs f 24,50.

De merkwaardige titel van dit boekje is ontleend aan de aanhef van de ruim honderd brieven die de Urker onderwijzer Jan Hoogeveen vanuit Transvaal naar huis schreef. In 1897 was hij naar Zuid-Afrika geëmigreerd om te trachten voor zijn gezin een nieuwe toekomst op te bouwen. Hij werd uitgezonden door het 'Fonds ten behoeve van het Hollandsch onderwijs in Zuid-Afrika'. Doelstelling van dit fonds was het behoud van onze moedertaal als volkstaal in Zuid-Afrika. Geld voor de overtocht van zijn vrouw en zijn zes kinderen was er voorlopig niet. Als een echte onderwijzer is hij niet erg te spreken over het peil van zijn Transvaalse leerlingen: hun lezen is gebrekkig en hun rekenen is allertreurigst. Ook het schrijven van zijn dochtertje Johanna is hem een doorn in het oog. Als steile Urker broeder ergert hij zich aan de godsdienstbeleving van de Transvalers. Een Bijbel hebben ze niet in huis. Speciaal hun kerstviering is hem een gruwel. 'Ja Kerstmis wordt hier gevierd maar op welke manier? Met muziek en dans; ja zelfs zag ik diakenen op Zondag 1 januari lustig ten dans gaan. Dat is het vroome Transvaal, waar men in Holland zoo veel van denkt.' (blz. 119). De gedachte dat vrouw en kinders spoedig zullen overkomen geeft echter troost. Tot een gezinshereniging kwam het echter nooit omdat de overtocht financieel geen haal-

bare kaart bleek te zijn. Bovendien werd Hoogeveen tijdens de Tweede Vrijheidsoorlog krijgsgevangen gemaakt en overleed hij aan malaria in een Engels krijgsgevangenkamp.

F.R. Kat

Honoré Victorien Daumier, *Tegen de oorlog*. Uitg. Heureka, Weesp 1983, prijs f 19,50.

Daumier (1808-1879) heeft in zijn leven van veelzijdig kunstenaar de maatschappij onbarmhartig bekritiseerd met zijn litho's. In naam van de gerechtigheid ging hij met zijn pen voosheid en onrecht te lijf. In dit boek zijn 25 specimina afgedrukt die zijn afkeer van het hol militair bedrijf duidelijk laten uitkomen. Het knappe van zijn werk zit hem in zijn tijdloosheid. Zijn kritiek op het tweede keizerrijk van Napoleon III ontstijgt dit kader en wordt algemeen en dus nog actueel.

Het uitbeelden van mensen die b.v. voor het vaderland ten strijde trekken en de bittere ironie van een kreupele, oude man met krukken die een kanon betast, zijn helaas van alle tijden. Mijns inziens zou de uitgever een algemeen geïnteresseerd publiek aan zich verplichten door bij sommige litho's vertalingen van landennamen op te nemen. Niet iedereen is op de hoogte van de bemoeienis van Napoleon III met Sardaigne of Sardinië.

Ook een korte uitleg van de situatie zou in zo'n geval verhelderend kunnen werken.

F.R. Kat

A. Hagendoorn, *Het nazisme als ideologie. Een socio-psychologisch onderzoek naar de bepaaldheid van politiek gedrag*. Van Loghum Slaterus, Deventer 1982, prijs f 36,50.

Bij een breed publiek is de auteur, werkzaam als socioloog bij de vakgroep cultuur- en godsdienstpsychologie aan de kath. universiteit te Nijmegen, bekend geworden door zijn onderzoek over de verontrustende toename van rechts-autoritaire denkbeelden onder de huidige Ned. middelbare schooljeugd.

Oorspronkelijk was de opzet van dit boek het vinden van een antwoord op de vraag waarom een verslechterende economie rechts-radicalisme oproept. Het complexe karakter van het verschijnsel nationaal-socialisme maakte een vergelijking tussen de jaren '70 en de jaren '30 echter niet mogelijk. Is het heden ten dage nog zinnig een verschijnsel als nazisme te beschrijven dat door wetenschappers van velerlei disciplines zo uitputtend benaderd en behandeld is. Mij dunkt dat dit boek, naast veel

bekends, toch enige nieuwe, verrassende aspecten bevat.

Het meest interessant in wat Hagendoorn poneert, is zijn stelling dat de nazi-ideologie niet constant gelijk gebleven is maar zich voortdurend flexibel gericht heeft op de te winnen doelgroep. Op blz. 216 stelt hij dat politieke termen overheersten in de toespraken tot partijleden. Economische thema's werden het meest gebruikt bij de benadering van de kiezers. Bij toespraken tot het Duitse volk kwamen vooral morele termen voor. Zoals de maan schijngestalten kent, zo paste Hitler dit ook toe in de politiek: slechts een deel onthullen zodat de sinistere, ware reikwijdte van zijn ideeën in het vage bleef.

Voor leraren die bereid zijn zich een weg te lezen door het vaak jungleachtige, sociologische jargonstruweel beslist een boek dat nieuwe kennis toevoegt over het verschijnsel nazisme.

F.R. Kat

Dolores Thijs, *Drüben is het gras groener*. Manteau, Antwerpen/Amsterdam 1982, f 17,90, ISBN 90 22 3 0857.

'*Drüben is het gras groener*' is een ego-document-achtige roman over het twaalfjarige meisje Lena, dat met haar ouders van Brussel naar Oost-Berlijn verhuist. Haar vader – journalist bij de *Rode Vaan* – wordt als westers correspondent naar Oost-Berlijn gezonden, op kosten overigens van *Neues Deutschland*. Van 14 december 1956 tot en met 29 augustus 1959 leeft Lena met haar ouders in Oost-Berlijn.

Voor Lena betekent leven in Oost-Berlijn een enorme verandering: ze heeft grote problemen om zich een plaats te veroveren tussen haar Duitse leeftijdgenoten op een totaal andere school, dan ze gewend was. Ze worstelt met de taal, ze worstelt met materiële problemen (als er iets niet te koop is, moet het in West-Berlijn – '*Drüben is het gras groener*' – gehaald worden: er is nog geen muur), ze worstelt met de communistische idealen op school en in de jeugdbeweging, maar ze ziet ook haar wensdroom om een kans te krijgen als ballerina in vervulling gaan. Lena's eerste grote liefde, Wolfgang, brengt haar in een groep jongeren, die sterk op het westen gericht is. Wolfgang vlucht uiteindelijk naar het westen om daar te kunnen studeren. Wegens zijn anti-militarisme kreeg hij daartoe in de DDR geen kans.

'*Drüben is het gras groener*' is een mooie illustratie van de Koude Oorlogstijd, van papieren idealisme, van spanning tussen ideaal en werkelijkheid (en daardoor van geloofwaardigheid), van ideologisch (ge-

schiedenis-)onderwijs in de DDR. Als zodanig kan dit boek, met een zelf samengestelde leeswijzer, zijn diensten bewijzen voor leerlingen in de onderbouw van het voortgezet onderwijs, die nog niet aan al te theoretische, abstracte beschouwingen toe zijn. Al zal het wel niet snel voor schoolbibliotheken aangeschaft worden: voor docenten Nederlands is het te weinig literatuur en voor de docenten geschiedenis te weinig geschiedenis. Toch een boek om in gedachten te houden: het is vast wel in de openbare bibliotheek.

Cees van der Kooij

Gert Loschütz, *Was in den Köpfen derer steckte, die sich einen Führer wünschten. Ein Familienalbum vom Dachboden*. Lüchterhand, Berlin 1982, DM 12,80. Geïmporteerd door Nilsson en Lam, Weesp, f 18,10.

Het nationaal-socialisme is niet te beschouwen als een logisch geheel van samenhangende ideeën, een ideologie dus.

Veeleer is het een aantal opvattingen die te hooi en te gras overal vandaan gehaald zijn. Loschütz is na de oorlog geboren en heeft zich afgevraagd wat toch de grote onbekende, die geen nazi was, heeft bewogen tot in maart 1933 op de nazi's te stemmen. Vanuit welke invalshoek hij het ook geprobeerd heeft, steeds kwamen slechts de vage contouren van deze meeloper in beeld. Wat dacht deze onbekende nu eigenlijk? In een poging dit te achterhalen heeft hij een selectie gemaakt uit de leer- en leesboeken die tijdens de Republiek van Weimar in gebruik waren. Zelf erkent hij dat dit natuurlijk speculatief is maar toch zou het gelezene het wereldbeeld hebben kunnen bepalen, indien zijn ouderlijk huis of de kringen waarin hij verkeerde geen tegenweer boden. Wat Loschütz bijeengegaaard heeft, is onthutsend. Het bevat een grote variatie aan thema's waarop de nationaal-socialisten moeiteloos konden voortborduren.

Uit de schoolboeken stijgt een bedwelkende walm op van vaderlandsliefde, de heldendood op het slagveld, de grootsheid van de Duitse geest, de Kriegsschuldfrage en sport als strijd. Een interessante bloemlezing die de lezer nader brengt bij de psychologie van de Mitläufer.

F.R. Kat

Dr.H. Jonker, *Sporen van een slag. Een pelgrimage naar Verdun 1916*. Unieboek, Bussum 1981, prijs f 39,50.

Zelf heb ik op weg naar het zonnige zuiden van Frankrijk de bezichtiging van

Verdun steeds maar weer uitgesteld. Bezichtiging van de loopgraven in Vlaanderen en het oorlogsmuseum in Ieperen moest toch voldoende zijn om een indruk te krijgen van de slachtingen uit de Eerste Wereldoorlog. Jonker heeft echter halt gehouden te Verdun en is geboeid geraakt door het verschrikkelijk gebeuren daar in 1916. Resultaat van zijn lezen van Frans en Duits bronnenmateriaal is dit boek. In een 150-tal bladzijden, verlucht met vele trieststemmende foto's en duidelijke overzichtskaarten, is het een indrukwekkende weergave van de zinloze, massale slachting die veldgrijzen en poilu elkaar gedurende elf maanden aandeden. Door zijn gedetailleerdheid en door zijn overzichtskaarten is het een prima gids geworden om Verdun ter plekke te ervaren. Volgende keer zal ik met dit boek bij me Verdun niet meer links laten liggen.

F.R. Kat

Vakwetenschap

Algemene Geschiedenis der Nederlanden deel 5, Nieuwe Tijd. Fibula/Van Dishoeck, Haarlem 1980, 551 pp.

Alle bijdragen in deel 5 van de nieuwe *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* staan zonder meer op hoog niveau. Het werk is onder een veelhoofdige redactie tot stand gekomen, en voor de hoofdstukken zijn vrijwel uitsluitend hooggeleerde specialisten aangetrokken. Het boek vormt een massief geheel van wetenschappelijke kennis over deelgebieden van de geschiedenis van Nederland en België in de periode van omstreeks 1480 tot 1780. Van groot belang is de overigens nogal zelfbewuste inleiding van A.M. van der Woude. Deze vormt zowel een handleiding voor het gebruik, een algemene beschouwing op grond van de conclusies van de verschillende hoofdstukken, alsook een theoretische verantwoording van de delen 5 tot en met 9. In dit opzicht is dit deel 5 een van de belangrijkste delen van de totale serie. De redactie heeft namelijk getracht in grote lijnen twee theoretische concepties toe te passen. Het zijn de zogeheten 'ge-laagd-structuralistische' beschouwingswijze van de Franse historicus Braudel, en

de 'seculaire trend', dat wil zeggen de lange termijn ontwikkelingen met golfbewegingen van op- en neergang, zoals geformuleerd door Wilhelm Abel en Simiand ten behoeve van de periodisering van de maatschappelijke ontwikkeling in de pre-industriële tijdvakken. Op grond hiervan zijn in dit deel van de *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* in afzonderlijke hoofdstukken het landschap, de demografie, de sociale ontwikkeling, en de bestuurs- en rechtsinstellingen behandeld binnen het bestek van meer dan 400 bladzijden. Deze hoofdstukken, in het bijzonder toegespitst op de 17e en 18e eeuw, vormen het hoofdbestanddeel van het totale werk. Daarna lijkt het wel, of er een volstrekt ander boek begint, als een soort supplement op het voorgaande. De lezer wordt dan mee teruggenomen in de tijd. In minder dan 100 bladzijden wordt de politieke geschiedenis behandeld vanaf het eerste regentschap van Maximiliaan (1482) tot de troonsafstand van Karel V in 1555. Alle auteurs veronderstellen bij de lezer een zeer ruime historische voorkennis, zowel wat betreft de chronologie van het geschiedverhaal, als wat betreft de herkenning van historische figuren en begrippen.

Al met al vormt het boek dan ook bepaald geen conventioneel naslagwerk, noch een samenvattende introductie op een aantal sociaal-economische en institutionele aspecten van de Nieuwe Tijd. Het is veeleer een conclusie van afgesloten, en een weergave van nog lopend wetenschappelijk onderzoek. De balans van een generatie historische kennisverwerving is opge-maakt.

Dit deel van de AGN is door de grote geleerdheid van het werk toch wel in het bijzonder voor de vakbroeders bestemd, en dan nog vooral voor degenen die beroepshalve of als amateur zelf onderzoek verrichten in onderwerpen over de periode ca. 1450-1800. Ook zij die alleen receptief historische kennis vergaren, zullen in dit werk vele details en beschouwingen aantreffen die hun kennis over de 16e eeuw en het tijdvak van de Republiek aanzienlijk zullen verruimen.

De compositie van het boek is in zijn geheel zwak, en onoverzichtelijk. Hoofdstukken zijn onderling slecht op elkaar

afgestemd. De lezer moet veel te veel lukraak zoeken om een bepaald onderwerp te kunnen vinden. De bruikbaarheid wordt nodeloos bemoeilijkt door de scheiding tussen tekst, noten, geciteerde literatuur, en bibliografie. Sommige auteurs hebben een uitgebreid notenapparaat bijgevoegd, bij anderen is het summier gehouden, en er zijn zelfs auteurs die helemaal geen notenapparaat hebben toegevoegd. De index is wel op personen, maar niet op begrippen samengesteld. Bij de inhoudsopgave is van het ene hoofdstuk de paragrafenindeling wél, en van het andere weer niet opgenomen. De twee eerste paragrafen van het razend moeilijke hoofdstuk van Scholliers en Van den Broeke over het bevolkingsverloop in de Zuidelijke Nederlanden, hadden veel beter bij het hoofdstuk van Hélin over de totale demografische ontwikkeling getrokken kunnen worden. Herhaling of tegenspraak vergroten het chaotische karakter. In één geval wordt meer beloofd dan gegeven. Het laatste deel van het boek behoort niet alleen over de politieke, maar ook over de religieuze geschiedenis omstreeks 1500 te handelen. In werkelijkheid is echter de geschiedenis van het religieuze leven beperkt tot een algemeen inleidend hoofdstukje van 7 bladzijden door J. Roelink. Tenslotte zij opgemerkt, dat enkele prachtige kleurenplaten volstrekt bij de verkeerde tekst zijn geplaatst (bij voorbeeld p. 374-375).

Voor rechtstreekse lesvoorbereiding heeft dit boek nauwelijks enige betekenis. Voor zelfwerkzaamheid van leerlingen, bij voorbeeld ten aanzien van bijzondere onderwerpen in de hogere klassen van het voortgezet onderwijs, is het veel te moeilijk.

C.A. van Kalveen

Donald Haks, Huwelijk en gezin in Holland in de zeventiende en achttiende eeuw. Van Gorcum, Assen 1982, 295 pag., f 49,50.

In navolging van een aantal andere landen heeft ook Nederland nu zijn versie van 'The family, sex & marriage': *Huwelijk en gezin in Holland in de 17e en 18e eeuw*, door Donald Haks.

D I N S D A G 8 M E I - C S E N O R M B E S P R E K I N G E N
- o o k i n U w a f d e l i n g ! V e r d e r e m e d e d e l i n g e n z i e :
A P R I I L N U M M E R K L E I O .

Het boek begint met een hoofdstuk, dat in een eerdere bewerking verscheen in TvSG 6 (1980): een historiografisch overzicht, waarin enkele buitenlandse publicaties over de geschiedenis van het gezinsleven worden behandeld, die relevant zijn voor de invalshoek van deze studie: het moderne, of zoals Haks het noemt, het conjugale gezin. Als belangrijkste kenmerken van een dergelijk gezin beschouwt hij onafhankelijkheid van verwanten, vrije partnerkeuze en een zeker evenwicht in de machtsverhoudingen binnen het gezin.

Het doel van het onderzoek was vaststellen of het type gezin dat in Holland in de zeventiende, en met name de achttiende eeuw voorkwam voldeed aan deze kenmerken. Als belangrijkste bronnen daarvoor dienden processtukken uit de rechtelijke archieven van Leiden, Maassluis en Wassenaar en het Hof van Holland. Bovendien werd gebruik gemaakt van een portie gedrukte bronnen en oudere literatuur, waarvan nog geen goed overzicht bestond, en in dit opzicht vervult het boek dan ook een nuttige handboekfunctie.

De gegevens uit de processtukken zijn zoveel mogelijk gequantificeerd. Hoewel dat op zich lofwaardig is, kent deze methode zijn beperkingen. Er komt in het boek bijvoorbeeld een figuur voor, die is gebaseerd op een tabel, die één gegeven in een periode van 130 jaar bevat. Op deze wijze heeft de auteur soms te veel uit zijn bronnen willen halen. Anderzijds heeft hij weinig gebruik gemaakt van de beschrijvende mogelijkheden die dergelijke bronnen bieden. Zodoende is het boek niet erg levendig, hoewel het onderwerp zich daartoe uitstekend leent, zoals bijvoorbeeld door Stone is bewezen. Overigens is Haks' betoog duidelijk en goed gestructureerd, en hoewel het materiaal ontoereikend was

om alle vragen die hij zich heeft gesteld te beantwoorden, is zijn hoofdconclusie, dat in het zeventiende en achttiende eeuwse Holland het conjugale gezin het overheersende gezinstype was, overtuigend. Als een eerste aanzet tot een algemene geschiedenis van huwelijk en gezin in Nederland is het boek waardevolle bijdrage. L. Kooijmans

Nagekomen

Afdeling Maastricht

Op dinsdag 3 april organiseert de afdeling samen met het Sinologisch Instituut in Leiden een post-academiale over: 'Het moderne Japan'. Er zijn twee sprekers, w.o. de heer Radtke.

Plaats: Stedelijk Lyceum en Havo, Eenhoornsingel, Maastricht.

Tijd: 16.00-20.00 u., onderbroken door een maaltijd.

I.V.M. te maken kosten en reservering van de bij de lezingen horende gratis informatie-pakketten opgave vóór 25 maart bij de secretaris van de afdeling, tel. 043-430036, Veldspaatstraat 23, Maastricht.

Herdruk 'Overleven', 'Suriname', 'De erosie van een hoeksteen'.

Aangezien druk- en portokosten inmiddels weer gestegen zijn is vanaf heden de prijs van *leerlingenmateriaal* verhoogd. Deze is nu als volgt: 1 ex. f 5,50; 2 t/m 10 ex. f 4,50 per ex.; meer dan 10 ex. f 3,50 per ex.

De bestaande nummers zijn nog tegen de

oude prijs verkrijgbaar, te weten: 1 t/m 4 ex. f 5,00 per ex.; 5 t/m 10 ex. f 3,50 per ex.; 11 t/m 20 f 3,00 per ex.; meer dan 20 ex. f 2,50 per ex.

Dit geldt dus voor de nummers *no 1* Land zonder Leerplicht, *no 2* Van Sodom tot Rhijnauwen.

Antiquariaat Bart Gerritsma

Herengracht 350 - Amsterdam 1016 CG - Tel. 020 - 261435

Catalogus A 1984 : Geschiedenis

(Nederland, Latijns Amerika, India; Ego-documenten, diplomatie, mythologie; Fascisme, illegale pers, 1940 - 1945)

Verkrijgbaar door storting van f 2,50 op gironummer 5533855.

Openingstijden

: dinsdag - vrijdag van 12.00 - 18.00 u. zaterdag van 11.00 - 17.00 u.

Wij zijn altijd geïnteresseerd in de aankoop van bibliotheken op historisch gebied.

De Stichting Maatschappij en Krijgsmacht probeert oplossingen te vinden voor problemen in de verhouding tussen maatschappij en krijgsmacht. Zij doet dit door middel van studie van relevante ontwikkelingen in de verhouding tussen maatschappij en krijgsmacht.

TUSSEN CRISIS EN OORLOG

Krijgsmacht en Defensie in de Jaren '30

congres 10 en 11 mei 1984

Nieuwe Kerk, 's-Gravenhage

De Stichting Maatschappij en Krijgsmacht organiseert een tweedaags congres over het thema Tussen Crisis en Oorlog, Krijgsmacht en Defensie in de Jaren '30.

Plaats : Nieuwe Kerk aan het Spui te 's-Gravenhage, Data : 10 en 11 mei 1984.

10 mei, aanvang 09.45 uur, einde 17.00 uur. Onderwerpen en sprekers :

- (1) In de schaduw van de oorlog : de internationale vervlechting van crisis en krijgsmacht. (prof.dr. H.W.von der Dunk, tevens voorzitter van deze eerste dag).
- (2) De onvoorbereide generatie : jeugdbeweging tussen twee wereldoorlogen. (prof.dr. J.S.van Hessen).
- (3) Kerk, coalitie en krijgsmacht : de opvattingen binnen de katholieke en protestantse zuil inzake het defensieprobleem. (drs. J.A.M.M.Janssen).
- (4) Liberalen, Vrijzinnig-Democraten en hun opvattingen over het defensievraagstuk. (H.J.L.Vonhoff).

11 mei, aanvang 10.00 uur, einde 17.00 uur. Onderwerpen en sprekers :

- (5) De krijgsmacht als Cassandra : toekomstverwachtingen van Nederlandse militairen. (prof.dr. G.Teitler).
- (6) Met toestemming van den Opperbevelhebber : van "Mobilisatieclubs" tot "Algemeene Vereeniging voor Gemobiliseerden". (drs. J.W.M.Schulten).
- (7) Eer en erewoord : de houding van Nederlandse militairen na de nederlaag. (drs. Ph.M.Bosscher).
- (8) Crisis, krijgsmacht en oorlog opnieuw beschouwd : een terugblik vanuit de jaren '80. (prof.dr. J.C.H.Blom, tevens voorzitter tweede dag).

Belangstellenden wordt verzocht zich voor deelneming op te geven door middel van overschrijving van f 60,= voor beide dagen of f 30,= indien men slechts één dag wenst deel te nemen. Overmaking op gironummer 47 95 13 van Stichting Maatschappij en Krijgsmacht. Bachmanstraat 1, 2596 JA 's-Gravenhage. Tel. 070 46 12 59. Vermelden "deelneming 10, 11 of 10 en 11 mei". In het bedrag is tevens de lunch begrepen.

KIJK OP DE TIJD

***Een complete geschiedenismethode
met aparte edities voor lbo en avo.***

Er is nu een nieuwe druk
van deel 1 avo.
Een nieuwe druk op basis
van intensief contact met
gebruikers.

Waarom "Kijk op de tijd?"
"Kijk op de tijd?"

- is boeiend geschreven
in een taal die de leerling
aanspreekt;
- is zorgvuldig en origineel
geïllustreerd;
- is een complete
methode:
leerlingenboek met
werkboeken,
docentenhandleiding
inclusief antwoorden,
toetsenbundels;
- biedt veel en gevarieerd
materiaal.

Een uitgave van:

Malmberg B.V.
Postbus 233
5201 AE Den Bosch
Tel. 073-215565

malmberg

UITGEVER BV DEN BOSCH

Geachte Lezer,

Op 28 Oktober 1983 werd het boek "de vergeten mens" gepresenteerd. Het boek als eerbetoon aan de ondergrondse mijnwerker bedoeld, werd een waardevol document, een stuk geschiedenis.

Een waardevol document, omdat de man aan het kolenfront zelf vertelt over zijn leven, werken, geloof en tragiek.

Vijf dagen na het verschijnen was het boek "de vergeten mens" reeds uitverkocht.

Graag wil ik aan diverse verzoeken gehoor geven, en het boek aanbieden aan allen in het onderwijs werkzaam, maar vooral aan de Dames en Heren in de vakken wereldoriëntatie en geschiedenis.

In de boekhandel kost het boek f 60,-- per exemplaar.

Als samensteller, tekenaar en uitgever van dit speciale boek, wil ik U graag de prijs van f 42,-- voorstellen, excl. portokosten, incl. BTW.

Mocht U rechtstreeks reserveren, de prijs van f 42,-- geldt tot uiterlijk einde maart.

Het boek is linnen-gebonden met stofomslag, papier van zeer goede kwaliteit, geen fotoboek, het geheel is van tekeningen voorzien, een luxe uitgave.

Hoe te reserveren:

Vul s.v.p. onderstaande bon in, en sluit een ingevulde en ondertekende giro-betaalkaart bij, gironummer Limburgs Binnenland; 43.83.200.

Het bedrag van f 42,-- zal in de week dat U het boek zal worden toegezonden, van Uw rekening worden afgeboekt.

Zendt Uw reservering á f 42,-- aan:

Boekenserie Limburgs Binnenland, Postbus 4228, 6202 WB Maastricht.

De herdruk zal tussen Pasen en Pinksteren verschijnen.

Mag ik U verzoeken vóór einde Maart te reserveren.

Mijn hartelijke dank voor de genomen moeite.

Verblijft met Hoogachting,

Voor inlichtingen
04450 - 1718
Gulpen.

J. Caenen
tekenaar, uitgever.

Speciale reservering "De vergeten mens" (Onderwijs/Bibliotheek)

Naam.....

Adres.....

Code..... .. Woonplaats.....

Het bedrag f 42,-- zal in de week dat ik het boek ontvang van mijn rekening worden afgeboekt.

Handtekening

Jef Caenen lanceert fraai boekwerk

Een brok Limburgse geschiedenis
De jeugd zal in het boek een document bezitten over een brok Limburgse geschiedenis. En deze koepel niet verteld door ingenieurs of andere "knappe koppen", maar wel is gekozen voor een heel duidelijke interpretatie en weergave van het vertelde. Dan Lumey neemt van het dan ook zaken boven water die ons nu, na zoveel jaren, nog tot denken aanzetten. Een enkeling die een inkijk in de kreken van de schrijver vergund was, kwam slechts tot één conclusie: "Hoe is dat mogelijk geweest? Wat wisten we er eigenlijk weinig van!"

aan de hand van J. R. Kromm
overwoord van uitgeverij Caenen

'De vergeten mens' in Rolduc gepresenteerd
Gouverneur krijgt boek over leven van mijnwerkers

Monument

Het boek, 212 pagina's dik, is uniek in zijn soort, aangezien de koepel voordien het verhaal van boeken zijn volgeschreven over de economisch-maatschappelijke gevolgen van de opkomst en ondergang van de mijnindustrie in het

Limburgse Land en de sporen die daarvan een generatie later nog in de maatschappij zijn terug te vinden. Over de mens achter dat zware gezicht werd nooit gesproken voor de toekomst gedaan en belofden. Jaren van zweet en stof is ervaren niet zomaar afgesloten kan worden. "De vergeten mens" getuigt hiervan! Enerzijds de tekeningen van Jef Caenen, die vanuit het hart de voormalige "koepel" heeft geportretteerd, anderzijds de sanerijpende tekeningen van Dan Lumey, opgetekend uit de monden van hen die altijd doodgezwegen zijn: de mijnwerkers zelf. Het boek is een monument, bestaande uit 40 meter tekeningen, en honderden uren bandopname besa-

men een compact geheel.

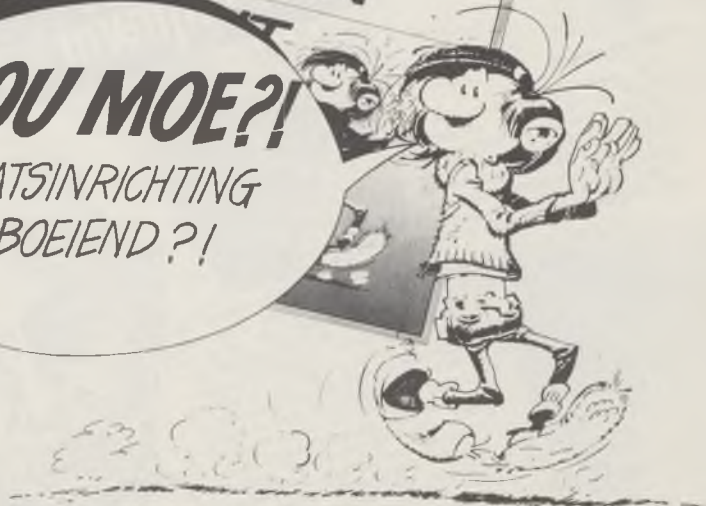
STAAT EN MACHT NIEUWE VERSIE

Staatsinrichting voor mavo, havo, vwo.

- In ontwikkeling C.S.E. onderwerpen 1985;
- Andere inhoudelijke opzet.
- Andere uitvoering.
- Andere prijs.
- Wij houden u op de hoogte!

NOU MOE?!

STAATSINRICHTING
BOEIEND ?!

malmberg

UITGEVER BV DEN BOSCH

Postbus 233
5201 AE 's-Hertogenbosch
Tel.: 073-215565

Over de twee onderwerpen die in 1985 aan de orde komen (Nederland 1945-1973 en de Verenigde Staten 1933-1974), staan in onze EXAMENBUNDELS

- oefenvragen op examenniveau
 - en twee proefexamens.
- Daarnaast presenteren de schrijvers
- een keuze uit oude examenopgaven (van 1976 tot en met 1984) die voor 1985 relevant oefenmateriaal vormen.
- Van beide onderwerpen bevatten de bundels bovendien
- historische overzichten die zo uitvoerig en gedetailleerd zijn dat ze de leerlingen een volledig inzicht op examenniveau verschaffen in de historische verbanden tussen de namen, termen en begrippen uit de stofomschrijving.
- Al het historische materiaal van het ministerie is opgenomen: deels in de overzichten, deels in de oefenvragen.

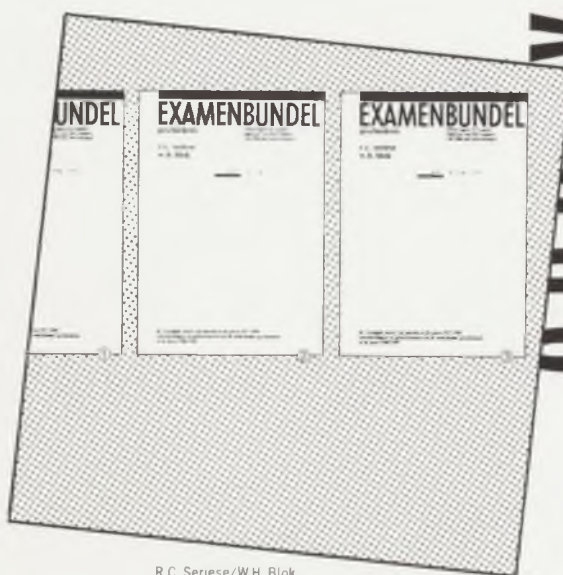
Behalve opgaven bevatten de bundels ook uitwerkingen. De uitwerkingen geven steeds het juiste antwoord met een toelichting. Daardoor kunt u de klassikale behandeling van examens beperkt houden en hebt u meer tijd om in te gaan op de leerstof. Iedere leerling kan in zijn eigen tempo oefenen op de momenten dat hij zich het best concentreert en dat hij er de meeste tijd voor heeft: in de vakanties en de laatste weken die voorafgaan aan het examen.

In de EXAMENBUNDELS voor HAVO en VWO zijn alle opgaven voorzien van een uitwerking; in de MAVO-EXAMENBUNDELS is per onderwerp de helft van het aantal opgaven uitgewerkt.

Met deze (verbeterde) opzet bieden onze EXAMENBUNDELS het oefenmateriaal dat de leerlingen volledig inlicht welke stof ze onder de knie moeten hebben, hoe een examenopgave eruit ziet en wat er voor antwoorden worden verwacht. Onze uitgaven zijn verkrijgbaar bij de boekhandel. Wilt u nadere inlichtingen, aarzelt u dan niet ons te bellen.

uitgeverij ONDERWIJSPERS

Hobbenmakade 73
1071 XN Amsterdam
☎ 020-768026

- R.C. Serie / W.H. Blok
- ① **MAVO EXAMENBUNDEL GESCHIEDENIS**
4e druk / ISBN 90 6636 091 7*
f 10,-
- R.C. Serie / W.H. Blok
- ② **HAVO EXAMENBUNDEL GESCHIEDENIS**
4e druk / ISBN 90 6636 092 5*
f 12,50
- R.C. Serie / W.H. Blok
- ③ **VWO EXAMENBUNDEL GESCHIEDENIS**
4e druk / ISBN 90 6636 093 3*
f 12,50

opgaven en uitwerkingen

Een nieuw onderwijsleerpakket voor mavo/havo/vwo

Vragen aan de geschiedenis

Vragen aan de geschiedenis bestaat per jaargang uit een *Basisboek*, een *Werkboek* en een *Docentenboek*.

Basisboek

In dit fraai vorm gegeven en in kleur uitgevoerde boek wordt de informatie aangeboden. Deze bestaat uit een zorgvuldige mix van informatieve teksten, tekstueel en visueel bronnenmateriaal. De leseenheden hebben een heldere, begrijpelijke structuur. Motiverende in- en uitstappen in een afwisselende lay-out met illustratieve tekeningen zorgen voor de nodige variatie.

Bijzondere aandacht is besteed aan het ontwikkelen van een flexibel *differentiatiemodel* dat hanteerbaar is voor docenten en recht doet aan verschillend gearde leerlingen.

Inhoud deel 1

Anton van Hooff, Louis Nolet en Gerard Pieters

- Een eerste kennismaking
- 1 Jagers en verzamelaars
- 2 Dorpen en steden
- 3 Vele wegen leiden naar Rome
- 4 Heren en boeren
- 5 Stad in de middeleeuwen
- 6 De motoren van de geschiedenis

Werkboek

De opdrachten in het Basisboek verwijzen naar het Werkboek, dat in het pakket een belangrijke plaats inneemt. Door middel van naar werkvorm zeer gevarieerde opdrachten verwerken de leerlingen de stof van het Basisboek. Het materiaal wordt aangeboden in een A4 afscheurblok met geperforeerde bladen.

Docentenboek

Het docentenboek biedt per hoofdstuk een verantwoording van de stofkeuze, voorgestelde lesprocedures, de (mogelijke) antwoorden op de opdrachten in het Werkboek en suggesties voor toetsvragen.

Wolters-Noordhoff bv
Postbus 58, 9700 MB Groningen
tel. (050) 22 63 21

Vragen aan de geschiedenis

onder redactie van dr. J. G. Toebees,
drs. H. A. Molenkamp, drs. J. Rijken, drs. R. R. Donk en
drs. H. S. Jansen

Basisboek 1

ISBN 90 01 869 106 f 29,50

Verschijnt in april

Werkboek bij deel 1

ISBN 90 01 869 11 4 f 12,50

Verschijnt in april

Docentenboek bij deel 1

ISBN 90 01 869 12 2 ca. f 30,00

Verschijnt in mei

Deel 2 verschijnt eind 1984. Delen 3, voor de verschillende onderwijstypen zijn in voorbereiding

Ook verkrijgbaar in de boekhandel

Wolters-Noordhoff